Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Paul-Hendrik Piho

Andres Allani ja Eha Lättemäe müstiline luule

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Mart Velsker, PhD

Tartu 2025

Autorideklaratsioon

Olen bakalaureusetöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõttelistele seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Paul-Hendrik Piho

.....
(allkiri)

27.05.25
(kuupäev)

Annotatsioon

Bakalaureusetöös analüüsitakse Andres Allani luulekogu „Urjamised" ja Eha Lättemäe luulekogu „Nõnda ma lähen", seades esiplaanile müstilisi aspekte. Esimene peatükk kujutab endast põgusat sissevaadet müstilisse kogemusse, antakse ülevaade müstilise keele olemusest ning pakutakse müstilise luule mõistmiseks konteksti. Teises peatükis analüüsitakse ja võrreldakse luulekogudes müstilisuse väljendamist.

Märksõnad

Allan, Lättemäe, müstiline, luule

Sisukord

Sissejuhatus.....5
1. Müstiline kogemus ja müstiline keel.....7
1.1. Müstilise kogemuse tunnused.....7
1.2. Müstiline keel – väljendamatu väljendamise kunst.....7
1.2.1. Apofaas.....8
1.2.2. Kuidas suhestuvad müstika ja kirjandus?.....9
1.2.3. Müstilise teksti funktsioonid.....11
1.2.4. Müstilise teksti eripärad.....12
1.3. Väike ülevaade eesti müstilise luule traditsioonist.....13
2. Allani ja Lättemäe müstiline luule.....15
2.1. Andres Allani luulekogu „Urjamised”.....15
2.1.1. Andres Allani elu.....15
2.1.2. „Urjamised” keel ja vorm.....16
2.1.3. „Urjamised” sisu.....19
2.2. Eha Lättemäe luulekogu „Nõnda ma lähen”.....24
2.2.1. Eha Lättemäe elu.....24
2.2.2. „Nõnda ma lähen” keel ja vorm.....25
2.2.3. „Nõnda ma lähen” sisu.....27
2.3. Võrdlus.....34
Kokkuvõte.....38
Kirjandus.....40
Summary. The mystical poetry of Andres Allan and Eha Lättemäe.....42

Sissejuhatus

Müstilisel luulel on Eestis oma traditsioon, alati on keegi, kes perifeerias veel perifeersemate teemadega tegeleb. Küll aga on seda vähe uuritud. Suuremaid nimesid – Kaplinski, Masing, Enno – küll käsitletakse, aga mitte tingimata müstilise luule kontekstis. Ning siis on veel hulganisti teisi luuletajaid, kes vääriksid suuremat tähelepanu, kuid kes seda pole saanud. Kaks sellist luuletajat on Andres Allan ja Eha Lättemäe.

Sellest tõukuvalt on käesoleva bakalaureustöö eesmärgiks heita valgust varju jäänud Allanile ja Lättemäele, välja selgitada nende müstilise luule iseärasused luulekogude „Urjamised" ja „Nõnda ma lähen" põhjal. Ning uurimisküsimused on: Millised on Andres Allani ja Eha Lättemäe müstilise luule sisulised ja vormilised iseärasused? Mille poolest sarnaneb ja mille poolest erineb Allani ja Lättemäe luules müstilisuse väljendamine?

Esimeses peatükis teen põgusa sissevaate müstilisse kogemusse, annan ülevaate müstilise keele olemusest, pakun müstilise luule mõistmiseks konteksti, toon välja erinevaid aspekte, mida müstilise keele ja kirjanduse uurijad on leidnud. Toetun peamiselt välismaalaste allikatele, esile võiks tõsta müstilist keelt kästileva artiklikogumiku „Mysticism and Language", mille koostaja on Steven Katz. Eestis on müstilise keele uurimisega tegelenud Jaan Undusk, tema „Maagiline müstiline keel" on minu töös oluline teoreetiline allikas. Ning Allanist ja Lättemäest (ja ka teistest müstilistest luuletajatest) on seni enim kirjutanud Lauri Sommer.

Teises peatükis analüüsin Andres Allani luulekogu „Urjamised" ning Eha Lättemäe luulekogu „Nõnda ma lähen", seades esiplaanile müstilisi aspekte. Autorite ja luulekogude valikul sai otsustavaks isiklik luuleelamus, mängis rolli ka sooline võrdõiguslikkus, ning soov valida erineva tausta, vanuse ja elulooga autoreid. Luulekogud on ka mahult umbes võrdsed. Lisaks „Urjamistele" on Allanil veel ilmunud luulekogu „Öötrükid", mille koostajaks on Lauri Sommer, see osa aga, mille Allan enne oma surma ise kokku pani, kattub kahe luulekogu vahel, „Öötrükkidesse" on lisatud vaid mõned lisatekstid Allani käsikirjadest. Otsustasin valimisse võtta just „Urjamised", kuna selles on Allani loomingu tuum olemas ning „Öötrükkide" lisandused analüüsis midagi ümber ei lükka. Lättemäel on luulekogusid rohkem, aga „Nõnda ma lähen" hõlmab enam-vähem Allaniga samal ajal

kirjutatud luuletusi, see on ka mõnes mõttes Lättemäe läbimurdeteos ning seal avaldub müstilisus huvipakkuvamalt.

Bakalaureusetöö võiks pakkuda huvi mitte ainult müstilise luule huvilistele, aga ka laiemale kirjandusringkonnale, kuna müstiline keel ja luule võimendavad mitmeid huvitavaid kirjandusele olemuslikke aspekte: luulelisus/kirjanduslikkus üleüldse kui erinemine argikeelest, irratsionaalsus kui täpsem väljendusviis, kohtumine Võõraga.

1. Müstiline kogemus ja müstiline keel

Müstilist kogemust võib näha väga laiana – mistahes argireaalsusest kardinaalselt erineva kogemusena, mida on keeruline sõnadega väljendada. Kitsamas religioosses tähenduses võiks see tähendada intensiivset kontakti mingisuguse kõrgema jõuga. Käesolevas töös ei pühendata grammigi tähelepanu selle kõrgema jõu täpsemale defineerimisele, üldiselt kasutatakse töös selle tähistamiseks läbivalt sõna „transtsendents". Küsimused „autentsusest" huvi ei paku, see kõrgem jõud võib olla väga abstraktne, isiklik, ning selle seisundi saavutamise erinevate viiside üle ei arutleta.

1.1. Müstilise kogemuse tunnused

Psühholoog ja filosoof William James peab müstilise kogemuse tunnusteks: 1) Väljendamatust, kogeja ise kinnitab, et sõnadega on võimatu kogemust edasi anda. 2) Intuitiivsust, müstiline kogemus on tunnetusviis, mis paljastab mingeid sügavamaid tõdesid, mis muidu on varjul. 3) Lühiajalisust. 4) Passiivsust, kuigi võib proovida müstiliselt kogemust esile kutsuda, siis pigem tuleb see peale iseeneslikult, vaba tahte vastaselt. (James 2013: 389-390) Religioosses kontekstis on vaieldamatult olulisim tunnus 2), müstiline kogemus on justkui otseühendus Jumalaga, tõelisem kui muud ühendusviisid.

Psühholoogilistes uuringutes on müstilise kogemuse raamistikus uuritud lisaks Jamesi väljatoodud tunnustele veel ühtsusetunnet – kõiksusega kokku sulamist, kõikide asjade ühtsuse tajumist, ego- või identiteedikadu, täielikku kohalolu, puhast olemist ja teadvust; igavikulist ajataju või aja- ja ruumitaju kadumist, pühalikkust – kõrgema jõu kohalolu, ekstaatilisust – tihti pikaajalise mõjuga positiivsust, kehaväliseid kogemusi, sünesteesiat. (Taves 2020)

1.2. Müstiline keel – väljendamatu väljendamise kunst

Müstilise teksti silmatorkavaimaks eripäraks on tema keelekesksus. Müstiline tekst põrkab pidavalt keele piiride vastu ning tunnistab avameelselt, et see, mida ta püüab väljendada, ei anna end kätte. Seda seetõttu, et müstiline tekst osutab müstilisele kogemusele, mis on olemuselt keeleväline, tavakogemusest äärmisel määral erinev. Lisaks võib see sügavalt uskliku inimese jaoks olla tõlgendatav kui palgest palgesse kontakt Jumalaga, midagi väga püha. Selline kogemus võib kogeja esmalt viia sügavasse vaikusesse. Kui inimkeel ei ole

piisav vahend kogetu väljendamiseks, võib kogeja protesteerida keele vastu, jäädes vaikseks, võttes šnitti Wittgensteini „Loogilis-filosoofilise traktaadi" lõpulausest: „Millest ei saa rääkida, tuleb vaikida."

Sõnastamisvajadus on ometi suur, müstik tunneb, et ta peab kogetut väljendama, mis on algusest peale nurjumisele määratud ülesanne, aga müstik proovib sellegipoolest. Niisiis müstik, nagu luuletajagi, asub otsima, vajadusel keelt uuendama, ta otsib milliste vahenditega oleks võimalik seda kogetud keelevälist maailma ometi keeles väljendada. Müstikul säilib usk sõnasse siiski, kuigi tema eesmärgiks saab anda edasi seda vaikust sõnade taga.

Sõna *müstika* etümoloogiline päritolu juba viitab vaikusele ja varjamisele, see pärineb indoeuroopa tüvest *mu,* millest on ladina keelde jõudnud *mutus* (tumm, rumal, vaikne) ning kreeka keelde tegusõna *μύω* (varjama) ja *μυέω* (silmi või huuli sulgema), sellest omakorda on tuletatud nimisõnad *mysterion/μυστήριον* (müsteerium) ja omadussõna *mystikos/μυστικός* (salajane, müstiline, salakultuslik). Nende sõnade kontekstiks on Antiik-Kreeka müstilised religioonid ning Eleusise müsteeriumid, kus salajasi riitusi läbi teinud inimesed pidid vanduma, et nad hoiavad seal toimunut salajas. (Cousins 1992: 236)

1.2.1. Apofaas

Oluline mõiste müstilise keele mõistmiseks on apofaas. Kreeka keeles tähendab eessõna ἀπό (apo) väljapoole liikumist ning φάσις (fasis – ütlus, väide) viitab keelele. Apofaatiline keel kirjeldab jumalikku või absoluuti pigem eituse kui jaatuse kaudu, see põhineb arusaamal, et igasugune positiivne väide jumala kohta on paratamatult ebatäpne, kuna inimkeel on piiratud ning ei küündi väljendama transtsendentset (McIntosh 1988: 124). Apofaatilise keele juured ulatuvad varakristlikku teoloogiasse, kui Pseudo-Dionysius Areopagita arendas 5. või 6. sajandil oma teoses „Müstilisest teoloogiast" („De mystica theologia") välja kontseptsiooni „via negativa" (Cousins 1992: 237), apofaatilise keele musternäidise, millest kasvas välja kristlik negatiivne teoloogia (Smart 1992: 118). Oluline on just ratsionaalsete väidete hülgamine, ei jaatus ega eitus ei puutu transtsendentsi, see on väljaspool ka neid kategooriaid (Jones 2024: 126).

Kuid apofaas ei ole pelgalt kristlik kontseptsioon. Sarnast mõtteviisi leiab ka idamaistes religioonides, näiteks zen-budismis. „Daodejingi", taoismi alusteksti, avalause kõlab: „Sõnades öeldud Tao, ei ole igavene Tao." (Laozi 2022: 11). Zeni traditsioonis on

levinud *kōan*id – paradoksaalsed mõistulood või küsimused, mille eesmärk on vabastada õpilane tavateadmise kategooriatest, puhastada teadvus vanadest mõttemallidest ning kutsuda esile uut intuitiivset teadmist, avada tee uutele teadvuseseisunditele, paljastada *sunyata* (tühjus) sõnade taga. *Kōan*e iseloomustavad paradoksid või absurdsus, tuntud näide on „ühe käe plaksutusheli". (Katz 1992: 6-7) India traditsioonis on olulisel kohal mantrad, millel küll on sümboolne tähendus, aga sisuliselt on nad sisutud sõnad, mida korratakse mediteerimisel, nad pole tavalise keele väljendamise funktsioonis – nad *ei väljenda*, aga on instrumendid, mis kutsuvad esile muutuse inimese vaimses seisundis – nad *teevad* midagi. (Katz 1992: 10-11) Nagu apofaaski, väljendavad need idamaade traditsiooni keelevahendid argikeele piiratust lõpliku tõe või tegelikkuse tabamisel.

Oluline tähelepanek apofaatilise keele kohta on selle performatiivsus ning tegelik positiivne olemus. Midagi kirjeldada kirjeldamatuna on performatiivne viis sellele osutada (Smart 1992: 120). Öeldes, et „ma olen sõnatu", ütlen ma tegelikult, et mul on nii palju öelda, et sõnad ei tule suust, kasutades sellist eitavat vormelit markeerin oma tunnete ülevoolavat ulatust. Apofaatiline keel niisiis ei eita keelt, ei pea keelt takistuseks, vaid sellest kasvab uus, teistsugune teadmine, selle eesmärgiks on esile kutsuda, luua, ellu viia müstilist teadmist nüüd ja praegu.

1.2.2. Kuidas suhestuvad müstika ja kirjandus?

Müstilist teksti pingestab asjaolu, et üritades paljastada sügavat tõde, tehakse seda just varjamise kaudu. Sõnad katavad tõe kinni, aga ometi annavad lugejale teeotsa kätte. Nagu müstiline keel ei taha ega suuda lõplikke väiteid transtsendentse kohta anda, ei taha ka kunst otsesõnu öelda, mis ja millest ta on, sest seeläbi muutuks ta triviaalseks. Samuti on naljadega – seletades, miks nali on naljakas, kaotab see oma mõju. Kui kirjandus üleüldse on olemas selleks, et öelda rohkemat, kui on sõnade labane esmatähendus, siis on kõik kirjandus selles mõttes müstiline, et kasutades keele vahendeid, hõlmab ta massiliselt sõnadevahelist informatsiooni, ning loob uusi, tavareaalsuses mitteeksisteerivaid maailmu. Ning kirjandus ei suudakski sõnade labase esmatähenduse tasandil midagi ammendavalt ära öelda, kirjanduslikud tekstid on täis lünki, mida lugeja peab teksti toimimiseks täitma. Võib utreerida, et kirjandus ja kunst hõlmavadki pigem varjamist kui näitamist, pigem vihjeid kui seadusi. Dogmaatiline otsesõnum mõjub *pornograafiliselt*, labaselt; varjatud ja vihjatud sõnum aga on *erootiline*, see ärgitab edasi mõtlema ning pakub tugevamat

kunstilist elamust. Kunstnike ja kirjanike jaoks on ammu triviaalne teadmine, et irratsionaalsus on elulisem, tõelusele lähemalolev kui ratsionaalsus. Tõelisem tõde väljendub paradoksis või absurdis, mida tavaarusaamade järgi peetakse tõe vastanditeks; kui ratsionaalsust viimse piirini viia, võrsub sellest irratsionaalsus (Nishitani 1983: 180).

Kummastamine, mis vene vormikoolkonna sõnul on kunstilise teksti toimimise põhilisemaid mehhanisme (Šklovski 2014: 23), võiks olla müstilises kirjanduses topeltrõhutatud, kuna kummastava efekti loob juba lugejale sõna otseses mõttes *võõras* aines. Müstiline keel on oma olemuselt paratamatult poeetiline, keelekesksuse läbi eneseleosutav. Siit võiks edasi mõttelennata, et see võõras aines peabki alati võõraks jääma, et efekt õnnestuks. Ehk peavad müstik ja lugeja pidevalt silmas pidama, et müstiline kirjandus on mäng, see ei saa oma alustest tulenevalt kunagi osutada millelegi tavamõistes tõelisele ja käegakatsutavale, selle objekt peabki alati jääma väljapoole keelt ja kogemust. Ning seetõttu peavad selle vahendid pidevalt uuenema, et jätkuvalt kummastada.

Kirjanduses, nagu ka argielus, seisame silmitsi sõnastamatuse probleemiga. Kõik kogemused on ainukordsed ja sõnadega saab neid vaid lihtsustatult, moonutatult edasi anda. Müstilises luules toimib kogemuste sõnastamatuse problematiseerimine eriti teravalt, kuna müstiline kogemus on enamiku inimeste jaoks kättesaamatu ja võõras, küll aga näiteks hambavalu, mis on samavõrd sõnades väljendamatu, on paljudele inimestele vähemalt elukogemusest tuttav ning seeläbi samastatav ja mõistetav (Undusk 1998: 210-211). Müstilises kirjanduses võiks seega olla sõnastamatus kolmekordselt võimendatud, esiteks müstilise ainese poolest, teiseks tulenevalt kirjanduse varjavast olemusest ning kolmandaks igasuguse kogemuse sõnastamatuse poolest.

Sellele, kuidas võõrale kogemusele väljendust leida, võib tuua paralleeli ulmekirjandusest, mis peab tundmatute ja võõraste maailmade ehitamisel pidama silmas, et liiga tundmatu ja võõras maailm ei ole lugejale vastuvõetav, sest kui lugejal ei ole ühtki pidepunkti, millest kinni haarata, jääb tekst täiesti mõistmatuks. Võõra ulmemaailma ehitamisel peab ehitusklotsidena kasutama ikkagi olemasolevat maailma, selle reegleid ja detaile, ning võõrast saab lisada vaid mõõdetud doosidena. Samamoodi kasutavad müstilised autorid transtsendentsest rääkimisel maiseid analoogiaid, proovivad üleloomuliku kogemuse tõlkimisel kasutada tuttavaid kujundeid.

Osalt pakub tuttavust ka traditsioon. Müstiline kirjandus, nagu kõik kirjandus, tugineb varasemale traditsioonile. Müstilised autorid ei ole pelgalt müstilise kogemuse

väljendajad ja vahendajad, vaid nad on osavad sõnaseadjad. Müstiline kirjandus ei jõua inimesteni mitte reporterite, vaid kirjutajate, keeleteadlike intellektuaalide kaudu, kes oskavad keelereegleid painutada, nad ei osuta keelevälisele, vaid annavad oma sõnumit edasi keelega mängimisel, nagu väidab Cupitt (1998: 61, viidatud Mazzoni kaudu 2007: 108-109). Müstilised autorid on teadlikud varasemate autorite traditsioonist, kasutavad samu motiive ning arendavad neid edasi (Underhill 2003: 74-75). Eriti kehtib see ka eesti müstilise luule puhul, kus võib näiteks välja tuua Uku Masingu suurt mõju, mis viis tema luule jäljendamise laineni. Samuti võib eesti luules märgata idamaade usundite mõju 20. sajandi teisel poolel. Lisaks on igati ootuspärane, et lääne müstilised autorid on tuttavad Piibli keelega ning võtavad üleloomulikust kõnelemiseks just sellest eeskuju, isegi kui nad tingimata ei kõnele kristluse ega judaismi jumalast.

1.2.3. Müstilise teksti funktsioonid

Jaan Unduski järgi on müstik individualist, keegi, kes võib küll religioosse kogudusega olla tugevalt seotud, aga ometi tunda, et ametlik aktsepteeritud keelekasutus on minetanud oma maagia[1]. Kokkulepitud kombestik, mis näiteks kristlikus traditsioonis on väga tugevalt keelekeskne, on tema jaoks jäänud lahjaks ning ta otsib kõrgema jõuga tugevama kontakti saavutamiseks uusi keelelisi vahendeid. (Undusk 1998: 165-166) Niisiis ei pea müstilise teksti algpunktiks tingimata olema müstiline kogemus, vaid näiteks ka rahulolematus kehtiva religioosse kõnepruugiga. Ning mitte ainult ametlik keel ei pruugi müstiku jaoks olla ebapiisav, vaid ka keel üleüldse (Katz 1992: 3). Kirjanikel ning müstikutel võib taas siin täheldada ühisosa: kirjanikud on samuti pigem individualistid, ning selleks, et teos mõjuks, kasutavad olemasolevaid vahendeid, aga loovad midagi uut ja ainukordset, uuendavad keelt, näitavad oma loominguga uusi võimalusi keeles.

Müstilist teksti võib samuti käsitleda ka müstilise kogemuse toimumispaigana. See ei pea tingimata kirjeldama autori eelnenud müstilist kogemust, vaid võib seda luua. Müstiline tekst kirjeldab ka müstilist elu- ja mõtteviisi. (Undusk 1998: 181-182) Meister Eckhartil, kes on üks tuntuimaid müstilisi autoreid, müstilist kogemust ei olnud (Undusk 1998: 212). Müstilise teksti, nagu ka mistahes muu luuletuse, põhifunktsiooniks ei ole edastada informatsiooni, vaid tekitada lugejas mingisugune kogemus. Lugeja peab luuletuse aktualiseerima, elamus käivitub lugemisel. Kuivõrd inimene mõistab maailma

[1] Maagiline keelekasutus tähendab Unduski jaoks siin kontekstis eelkõige seda, et keel tagab spirituaalse kontakti transtsendentsega. (vt Undusk 1998: 43, 82, 166)

keeleliselt, võib arvata, et luule, mis mängib keelega ja osutab selle piirangutele on potentsiaalselt lugejat argiseisunditest välja viiv. Müstiline tekst ei kirjelda Jumalat või müstilist kogemust, vaid loob raamistiku, milles lugeja võib ära tunda või kohtuda Jumalaga (McIntosh 1998: 124). Müstiline tekst ootab eriti lugejaga suhestumist ja kaasa elamist, müstilisi tekste võib kasutada religioosse praktikana.

1.2.4. Müstilise teksti eripärad

Reuven Tsur, kelle uurimisvaldkonnaks on kognitiivne poeetika (*cognitive poetics*), väidab, et müstiline luule üritab viia lugeja tavateadvusest väljapoole. Selleks kasutatakse üldjoontes järgnevaid vahendeid: lõhutakse tavapärast selgepiirilist eristamist-kategoriseerimist, hägustades piire kategooriate vahel; häiritakse lugeja korrataju paradokside, harjumatute situatsioonide, ja tähelepanu lõhestamisega; suunatakse tähelepanu irratsionaalsuse ja korrastamatute protsesside poole, avardades lugeja taju holistilisele töötlusele. (Tsur 2003: 36)

Unduski jaoks on kõige stiilipuhtam müstilise keele näide müstiline tiraad, mida tuleks mõista kui kirglikku, lõppematut assotsiatiivset jada (Undusk 1998: 172-173), mis võib sarnaneda „tammsaarelik-targutlevale arutlusele" (Undusk 1998: 174); see võib olla parallelismide, ootamatute kujundite ja/või loogiliselt vastukäivate mõtete kuhjumine, mis näib justkui tammuvat surnud ringis, näib rääkivat eimillestki, aga hoiab pidevalt üleval paradoksaalset olukorda, „kus sõna räägib vahetpidamata oma sõnastamatusest" (Undusk 1998: 178). Selliseid tekste võiks iseloomustada ka tugev sünekdohhilisus, st et väike tekstifragment esindab tervikut. Juba üks rida või lõik võib kogu teksti olemust kätkeda, anda lugejale tugeva elamuse, ning iga lugeja võib endale sellise lemmiku tekstiosa leida, seda mäluda, korrata, ning saavutada seeläbi meditatiivse seisundi. Paralleel usklike lugemisvõtetega, kus näiteks palvetatakse korrates Piibli üksikuid kirjakohti, on siin igati kohane. (Undusk 1998: 186-187) Siin tasub rõhutada, et Undusk käsitleb eelkõige ajaloolisi kristlikke müstikuid, kuid tiraadilisus võiks tõesti olla müstilisele keelele iseloomulik väljendusviis ning seda võib leida ka mujalt, aga teisenenud vormides ning võib-olla mitte nii puhtal kujul.

Apofaatilise keelega käivad käsikäes järgmised puudumist tähistavad kujundid: pimedus, tühjus, kõrb, kuristik, paljasus. Kuna need kujundid on dualistlikust maailmapildist pärit, peab olema ettevaatlik, et neid mitte valesti mõista, tühjuse ja eituse

taga on ometi kogemus millestki, positiivne reaalsus, mida kogeti/kogetakse. *Via negativa* pole kunagi täielik eitus. (Jones 2024: 383) Siin on eriti kõnekas väljend *hinge pime öö*, mis tähistab seisundit, mis eelneb transtsendentsele kogemusele. Selle väljendi autoriks on 16. sajandil elanud hispaania müstik Juan de la Cruz. Eelnevalt mainitud kujundid annavad tunnistust kontseptsioonist, et tee spirituaalsesse täiuslikusesse käib läbi ängi ja kannatuse. Need tähistavad tühjust hinges, mida võiks täita transtsendents.

Alston (1992: 82, 100), kes uurib müstilisest kogemusest rääkimise sõnakasutust, leiab, et kuigi arvatakse, et müstiline keel kasutab vaid analoogiaid, metafoore, sümbolismi ning et müstiline keel on eelkõige evokatiivne, et seda ei ole võimalik sõnasõnaliselt lugeda, siis üks keelekasutusi, mida on ometi võimalik sõnasõnaliselt mõista on just jumala sünonüümid, nt „jõud", „headus", „täius". Ka mitte ainult sünonüümid, aga ka (jumala) pärisnimed on olulised maagilised vahendid, näiteid nimede müstilisest kasutusest ning raporteeritud üleloomulikust mõjust leiab islamist, kabalast, sufismist (Katz 1992: 13-24).

Certau (1987: 202, viidatud Unduski kaudu 1998: 214) märgib, et müstilisele keelele on omane võõrväljendite kasutamine ning grammatiliste vigade teksti jätmine, et tahtlikult eristuda valitsevast keelest. Certau'st tõukudes märkab Undusk, et müstiline kõneleja, olles nagu jumaliku hääle vahendaja, hakkab justkui „asendama jumalakõnet" (Undusk 1998: 214). Nagu Jumal loob sõna läbi maailma, nõnda samuti ka luuletaja. Halvemal juhul võib see päädida messiakompleksiga (*messiah complex*) või jumalakompleksiga (*god complex*), paratamatult meenub siin Juhan Liiv.

Üks vahendeid müstilist kogemust tavakeelde tõlkida on teha seda läbi maise armastuse ja erootika. Seksuaalne ekstaas kui tavainimesele üks kättesaadavamaid ülendavaid kogemusi on selleks hea pidepunkt. Tuntuimaid näiteid sellest on Piibli Ülemlaul, mis on erootiline armastusluule mehe ja naise igatsusest teineteise järele, ning seegi, kuigi kohati eksplitsiitne, on omakorda väljendatud tihti just loodussümboolika kaudu. See on üks tõlgendatumaid piibli osasid, aga üldiselt tõlgendatakse seda kui inimese ja jumala suhet tõlgituna maise armastuse keelde.

1.3. Väike ülevaade eesti müstilise luule traditsioonist

Eesti müstiliste luuletajate traditsioonis kehtib müstiliste luuletajate puhul väide, et sõnapaaris „müstiline luuletaja" on rõhk pigem sõnal luuletaja. Lauri Sommer on kirjutanud eesti müstilistest luuletajatest artikli „Eesti müstiliste luuletajate sugupuu",

milles paneb ta eesti müstilised luuletajad kronoloogilisse ritta: Kristjan Jaak Peterson, Juhan Liiv, Marie Heiberg, Ernst Enno, Villem Ridala, Uku Masing, Karl Ristikivi, Eha Lättemäe, Jaan Kaplinski, Tõnu Õnnepalu, Andres Allan, Meelis Salujärv, Ringo Ringvee. Kindlasti võiks siia ritta lisada ka Lauri Sommeri enda. Need on siis autorid, kelle loomingus müstilisus on eksplitsiitsem. Lisaks loetleb Sommer palju neid, kellel müstilisust või religioossust on vähemates tekstides või ainult mõnel perioodil või mitte kõige selgemal viisil. (Sommer 2005: 1698-1702) Sommer mainib ka regilaulude müstilisust (Sommer 2005: 1698). Ning siis üldistab Sommer, et eesti müstilised luuletajad sünteesivad erinevaid usundeid, oluline on privaatne usukogemus, oma tee leidmine, neid iseloomustab looduslähedus, rändamine metsas, teedel. Oluline on pühadus igapäevastes tegevustes, looduspiltides, süvenemine tähelepanelikku vaatlemisse, millega võib kaasneda nägemus, kõiksusetunne. (Sommer 2005: 1703)

2. Allani ja Lättemäe müstiline luule

2.1. Andres Allani luulekogu „Urjamised”

2.1.1. Andres Allani elu

Andres Allan (Andres Allan Ellmann, algselt Kurvits) jõudis käia lühikese elutee (1965-1988). Ta õppis Tallinna 7. keskkoolis (tänapäeva Inglise Kolledž), kus koges narrimist ja koolivägivalda, läks üle 2. keskkooli (tänapäeva Reaalkool). Ta oli teismelisena seotud punkliikumisega. Pärast keskkooli õppis Usuteaduste Instituudis teoloogiat, tundis huvi Dionysius Areopagita, budismi, vennastekoguduse, Uku Masingu vastu (Sommer 2009: 171), ka šamanismi ja zeni vastu (Sommer 2005: 1700). Abiellus 1984. aastal. Tütar Joanna Ellmann, kellest sai samuti luuletaja, sündis 1988. aastal. Allan tegi mitmeid juhutöid, töötas majahoidjana, Toomkiriku koristajana, kirikuteenrina ning loomarongide saatjana Venemaale (Sommer 2009: 175).

Paljud tema tekstid sündisid hulkudes, reisidel või Käända mõisas, mis osteti sõbraga kahasse 1981. aastal, see oli eraldatud ja mugavusteta koht, kus elasid mitmed loomad sees, ning arvati, et seal kummitab (Sommer 2009: 178-179). Käända mõisas käis ta tihti, et olla üksinda, oma sisemusse süüvida, ning unenäo ja ärkveloleku vahepealsetes seisundites öösiti luuletusi kirjutada. Selline kirjutamisviis aga viis ta üksindusse ning masendusse, lisaks tekkis suur hirm hulluks minna. (Sommer 2009: 182-183)

Enne surma, 1988. aasta alguses, saab Allan nägemuse: „Jumal ilmutas ennast viivuks ja andis mulle oma hingamise sisemusse. /.../ Ma nägin taeva tähti ruumiliselt / kuni lõpmatuseni /.../ Kui ma kuulatan, on kõik vaikne / tuul lakkab puhumast ja / taipan et kõik on võimalik / tühjuses on kõik võimalik – see on tühjuse avatus”. Ning lisab, et „tuleb tuua viimane uri”. (Sommer 2009: 190) Enne surma täheldati, et Allan käitub teistmoodi, ta ei saanud magada ega süüa, ning kahtlustas, et talle on peale pandud needus (Sommer 2009: 183).

Allan hukkus rõdult alla kukkudes. Oli see õnnetus või enesetapp, terviserike või oli siin mängus KGB, ei tea keegi. Huvitaval kombel näis luuletaja oma surma ette nägevat, tematiseeris seda oma luules, ning paar aastat enne oma surma (1986) pidas Usuteaduse Instituudis arvatavasti endale mälestusjutluse: „Aimates oma peatset surma, teravnes tal taju ja tundlikkus ümbritseva suhtes, nii palju kui ta masendus halvast, niipalju ka rõõmustus heast. Oma põleva emotsionaalsusega elas ta intensiivset siseelu, tema

viimased aastad võrdusid mõne inimese paarikümne eluaastaga – see peegeldub ka meile pärandatud tundlikes ja sügavates kirjatöödes. Aga enne lõppu ta jõudis nagu sõnades väljendamatu tõe juurde, seistes kirkana üle selle maailma dialektilise korra, tajudes jumalikku rikkust, võib-olla võites surma piirid, valmistus ette selle olemise lõppemiseks ja teise olemisse minekuks." (Sommer 2009: 189-190).

Allan on seni olnud võrdlemisi tundmatu autor, elu jooksul ta luulekogu avaldamiseni ei jõudnud. Luulekogu „Urjamised" ilmus 1992. aastal kirjastuses „Kupar". Sõna luulekogu pealkirjas *uri* või *urjama* tähendab vastavalt *ohverdus* ja *ohverdama.* Kogu koostaja Andres Vanapa poeedi eluajal käsikirja ei raatsinud lugeda, oli see sattunud tema kätte Allani emalt, ning lisaks tekitas temas kahtlust vabavärss (Vanapa 1992: 5). Pärast Allani surma õnneks Vanapa ikkagi loeb käsikirja ning saab suure üllatuse osaliseks, ta kiidab selles küpsust, luuletehnika valdamist ning selle „kordumatut isikupära" (Vanapa 1992: 6). Vanapa tajub Allani luules kahe maailma vahel pendeldamist, ning märkab, et luuletaja aimab ning elab oma varajase surma juba luuletustes läbi. Allani luulet on välja andnud ka Lauri Sommer raamatus „Öötrükid", milles on lisaks „Urjamiste" tekstidele veel lisatud Allani käsikirjadest leitud materjali, raamatul on ka põhjalik järelsõna.

Allani luule on omanäoline, kriitikud on küll proovinud leida kooskõlasid mitmete teiste eesti luuletajatega (Alliksaar, Ehin, Isotamm, Kaplinski, Kolla, Laaban, Masing, Rootsmann, Viiding) (Sommer 2009: 206), siinkirjutaja arvates on enim põhjust märgata Alliksaare tugevat mõju mõningates luuletustes.

2.1.2. „Urjamised" keel ja vorm

Luulekogu „Urjamised" on läbivalt kirjavahemärgistamata (v.a. paar üksikut küsimärki) vabavärsis, esineb omatuletuslikke sõnu, murdekeelt, „trükivigu". Allan kirjutas trükimasinaga, ning jättis kirjavead parandamata kui „spontaansed leiud" (Allan 2009: 199). Mõned näited võimalikest omatuletistest: „fabrik" (lk 69[2]), „hõllaus" (lk 88), „porjuda" (lk 43), „mõnnates" (lk 45), „virduma" (lk 45), „rippsilmad" (lk 47), „mööra" (lk 80), „sügistaja" (lk 93), „põrmakul" (lk 26). Siin võib kahtlustada Uku Masingu mõju ja eeskuju. Masing kasutas luules tihti iseleiutatud sõnu või sõnavorme, tihti põhinesid need sõnad eesti keele murretel, ning taustal oli kindlasti ka Johannes Aaviku keeleuuendus (Keelesaade 2024). Allan kasutab näiteks Masingule iseloomulikku sõna „lailan" (lk 81), mis tähendab *kõigun*. Ning „Uute ja teiste vähemtuntud sõnade

[2]Kasutan luulekogudele viitamisel lihtsustatud viitamist.

sõnastikust" (1936) leiab „jõlbe” (lk 61), tähenduses *jõhker* ning „vihvatan” (lk 66), tähenduses *sähvatan*.

Kui autoril on taotlus väljendada tavareaalsusest erinevaid reaaliaid, olgu need teispoolsusest või alateadvusest, siis on tavapärasest erinev keelekasutus selleks igati loogiline võte. Vastandumine rangele vormile, korrastatusele ja riimiskeemidele on kooskõlas voolavama ning mittedogmaatilise maailmavaatega. Vabavärss ei olnud tollal midagi revolutsioonilist, aga võrreldes rangema vormiga on see ometi alternatiivsem valik.

Luulekogust leiab mitmeid paradokse: „eriliselt tavalisse majja” (lk 14); „saan täna meheks ja lapseks” (lk 57); „ja ronin aeg-ajalt alla / või alt üles – ei tea / kumb on alumine kumb ülemine / ükspuha peamine minna /.../ kui ma sind üle jõe kandsin / viisid sina mind üle mere” (lk 35), „ümisen kuuldamatult” (lk 36), „vaikus hüüab vastu / mõte väljund sõnatusse” (lk 52); „unustades tulevikku” (lk 99); „annan enesele aru arutusest” (lk 108), ning mõned oksüümoronid: „juues kuuma jääd” (lk 44) ja „must valgus” (lk 44). Paradoksid on siin reaalsuse relativiseerimise teenistuses, tähistavad müstilist maailmapilti, vastandite näilisust, teineteises sisaldumist. Leiab ka zeni *koan*ilikke ridu: näiteks „plaksutanud plakskümmend korda” (lk 47), mis sarnaneb väga eelpool mainitud tuntud *koan*iga, see võib olla otsene viidegi; lisaks leiab alliksaarelikku kiasmilist sõnaväänamist: „blumbaarseid sgumbriaid / sgumbaarseid blumbriaid / boreaalseid meduuse / meduaalseid boreauuse” (lk 63), mis tekitab lugemisel korraliku meeltesegaduse.

Unduski postuleeritud müstilist keelt iseloomustavat tiraadilisust leiab Allani tekstidest küll, seda sagedase piltide vahetumise tõttu. Seda ei saa kindlasti pidada raudreegliks, aga mitmeid luuletusi iseloomustab, et pildid või kujundid kuhjuvad teineteise peale, ei tulda alati varemmainitu juurde tagasi, pigem minnakse aina edasi ja edasi, sügavamale kujundite tihnikusse. See võiks matkida alateadvuse voolu, esialgu seoseta piltide järgnemist, mis aga luuletusse paigutatuna vormuvad tervikuks.

Allanile on eripärased kogelemist meenutavad hüüatused: „tõsi või tõsivõi nii nii” (lk 17); „räägin terve öö läbi läbi öö ööläbi kuni öögin” (lk 26). Samuti on palju kordusel ja kuhjumisel üles ehitatud ridu, mitmed sellistest ridadest asuvad just luuletuste lõpus: „on on on on on on ononononononononon” (lk 42); „ammuammmuammmmu” (lk 57); „pääpääpäike / häähäähää” (lk 66); „aiaiaiaaa” (lk 74); „hull hullhulluhullauhhululhuh” (lk 89); „miks miks miks miks miks miks miks miksmiksmiksmiksmiksmiks” (lk 97). Luuletuse lõpus mõjuvad sellised retoorilised kummalisused puändilikult, markeerivad

sõnade otsa saamist, nende lahustumist hüüatustesse. See oleneb loomulikult lugemisviisist, neid ridu on võimalik ka lugeda monotoonselt nagu korrutataks, mälutaks, venitataks sõna, seda imelikuks muutes. Kui mõnd sõna jääda korrutama, siis kaotab see peagi oma tähenduse ning hakkab kummaline ja uus tunduma, võib-olla kasutab Allan sellist võtet siin selleks, et markeerida sõnade tinglikkust. Veel võiks lugeda neid lõpuridu kui laenatud (*fade out*) võttena muusikast, kus jäädakse muusikapala lõppu kordama aina vaiksemalt ning vaiksemalt, kuniks lugu lõpeb.

Allani venna Raoul Kurvitsa sõnul kasutas Allan „selliseid omaleiutatud tehnikaid, mida ta nimetas urjamisteks, kus ta pani endas mingi fraasi või heli korduma, hakates samas kuulama selle muutumist aja jooksul, ning ootama isetekkivaid, inspiratiivseid lisandusi." (Allan 2009: 194). Võib-olla tõesti paljandub luuletuste lõpus luuletuse nö aluskiht, tekst liigub tagasi selle ürgsema-algsema väljendusviisi poole.

Leiab ka rütmilisemaid, mantralikumaid kohti: „urja urja urja urjaurjaaurjaaurjaa / nõutakse" (lk 62); „kõik kõik kõik" (lk 74); „minna saab saab saab" (lk 79); „see on tabamatu tabamatu kuidas saab absolutiseerida" (lk 89); „jääb natunatunatukene puudu täiuslikust alati / lati jääb täiuslikust natunatunatunatukene puudu" (lk 80). Viimses näites on imelikul kirjapildil käegakatsutavam sisuline põhjendus, natunatunatukene on väiksem suurus kui natukene. Sellised kohad esinevad pigem luuletuse keskel ning kehtestavad hetkeks tugeva rütmi, need on nagu minikosmosed, kuhu jäädakse korraks kinni, lõhkudes ülejäänud luuletuse rütmi, et rõhutada mingit sõna.

On ka pungilikumaid hüüatusi: „äära pane teda purki" (lk 16), „kas siis on me eludel mingi mõte / tulevik haa minevik haa / lapsed haa isad haa / olevik haa haa" (110): „hoooooooooooooooo /.../ haaaaaaaaaaaaaaaaa /.../ bläuubläuubläuuubläuuuu" (lk 61); „hoooooooooooo o o o /.../ HOLLLAAA" (lk 93). Retoorilised hüüded loovad luuletustesse mitmekesisemat tempode ja registrite variatiivsust, mõjuvad kummaliselt, ülesäratavalt, pilkupüüdvalt, värskendavalt. Luuletuse ettelugemine muutub sellistest lisandustest märksa elavamaks, võib arvata, et autor pidas silmas, et ka luuletuse ettelugemine oleks efektne. Hüüded on tõesti ürgsemad, luule kui suulise vormi lätetele omasemad väljendused.

On märgata, et luulekogus on roll ka kujunduslikul poolel, eeldatavasti on raamatu koostaja järginud Allani trükimasinaga nihkesse seatud ridu ja ridade siseseid tühikuid, tekstid moodustavad huvitavaid looklevaid kujundeid. Siin võib-olla ka Alliksaare mõju

mängus. Esineb ka kokku- ja lahkukirjutamise „vigu". Kindlasti on sellel kõigel ka alternatiivsuse taotlemise maik man. Lisaks haakuvad hästi luulekogu sisuga Illimar Pauli illustratsioonid, need on mustvalged pildid, kus lõikuvad-sulavad geomeetrilised maailmad, piltides on ka element hirmsat ja arusaamatut, võõristavat, ebamugavust tekitavat sees. Nendes kahemõõtmelistes kivimaastikes ja -meredes, tulekeeltes-madudes ning puujuurtes on midagi kergelt rohmakat ja tahumatut, mis, justnagu Allani luulegi, mõjub ühtaegu jõuliselt ja lummavalt.

2.1.3. „Urjamised" sisu

Üldiselt võiks Allani luule puhul välja tuua selle pildilisust. Luuletuste sisuks oleks justkui teadvusesse süvenemine, autori sisemuses rändamine, alateadvuse piltide, kujutluste, hirmude, painajate, ilmutuslike nägemuste vaatamine.

Oma käsikirjades arutleb Allan loomise üle ning sõnastab loomiskreedona alateadvuse ja teadvuse sünteesi ning teeb seda just võrdluses sürrealistidega. Ta on sürrealistidega sama meelt, et alateadvusest tulevad pildid on tähtsad ja tõelisemadki kui välismaailmast tulevad pildid, aga kritiseerib sürrealiste, öeldes, et looming, mis alateadvusest tõukub, ei tohi olla mõistetamatu, vaid peab olema teadvusele mõistetavaks tõlgitud. (Sommer 2006: 61) Allani kõrvutamine sürrealistidega on huvitav, tõepoolest näib, et kuigi Allani väljendusviis on vaba, et järgnetakse alateadvuse vabadele assotsiatsioonidele, siis ometi koondutakse mõne teema ümber, kogemust ikkagi kureeritakse – luuletused ei ole kunagi puhtalt sürrealistlikud mõistetamatud piltide jadad.

Piltide vaatlemine käib kohati budistliku meditatsioonitehnika vaimus, kus teadvuses tekkivaid mõtteid ja pilte vaadeldakse hinnanguteta, uued pildid vahetuvad vanad välja, miski ei pälvi rohkem tähelepanu, kõik lihtsalt möödub: „ühed visioonid hõljuvad minema / tulevad asemele teised" (lk 26). Aga teinekord kaldub vaatlus ka painajalikesse seisunditesse (nt lk 61). Pildid võivad ka kurnavaks osutuda, luuleminalt leiab ka apaatset resignatsiooni: „minek oli mõttetu / tulek oli tulutu" (lk 99); „lumi hüüab /.../ pilt pildi järel kuhjub / ärasuitsetatud kopsudes / iga hingetõmbega / iseenda olemine osutub suvaks / ei taha enam tõestada tõde / lumi / muud midagi" (lk 100).

Luulekogus on mitmeid luuletusi, mille kohta võiks öelda, et nad on nägemuslikud. Aga leiab eksplitsiitseid tunnistusi, et luulemina on kuskil teises maailmas käinud: „kord / käisin ära / ja tulin kogemata / teistmoodi tagasi (lk 13), ning käiaksegi kahe maailma

vahel, kusjuures üleminekud nende vahel on hõlpsad, võib öelda, et ollakse korraga nii siin kui seal: „olen kahe maailma vahel / ja ma näen sisse ja välja" (lk 78). Nägemisega kaasneb aga ka süü ja hirm: „sest ma olen näinud ja see ongi mu süü" (lk 107). Kuid kontakti igatsetakse edasi, ning on teadmine, kuidas seda saavutada: „ma olen ligidal teinekord sellele kanalile / aga selleks tuleb end täienisti vabastada / lahti kiskuda hulludes kasvõi / unustada kõik iseenda ümbritseva / inimese maailma sõnad keeled mõtted / kirjutamise loogika sügavuse kõrguse / kõik õik ik k" (lk 86). See teine maailm on vaid üksikutele mõeldud, see on märkideta maailm: „see on üksikute koht eikellegi jäätunud meri /.../ kuidas küll see voolav on muutunud /.../ sulandud ümbritsevaga kokku / ja unustad /// kas me eksime siin kus pole märke / siin pole midagi ja on selletõttu kõik" (lk 34).

Idamaade usunditele on olemuslik vastanduda dualistlikele/binaarsetele maailmapiltidele. Seda väljendab hästi Hiina filosoofiast ning eriti taoismist tuntud y*in-yang* sümbol. Selle sümboli tähenduseks on, et vastandid ei ole binaarsed, vaid sujuvamate üleminekutega, eksisteerivad paratamatult koos ning sisalduvad teineteises. Sirgeid eraldusjooni sellises mõtlemises ei ole. Samuti on sümboli puhul oluline, et vastandid tingivad teineteise, luulerida „Ilu paljastab inetuse värskus närbumise" (lk 70) võinuks vabalt ka *daodejing*is olla. Üks võtmeluuletusi müstilise kogemuse kohta kasutab justkui *yin-yang* sümbolit: „virgun /.../ kuulatan huminat / alguse ja lõpu kokkupuutest / nüüd näen enda sisse / ja enda seest välja / suurt valget ja suurt musta / sulamas teineteisesse" (lk 50). Ning samamoodi ei ole ka see „virgumine" niivõrd selgepiiriline kindel asi: „virgud uinud / virgud uinud /.../ virgud uinud / ühest unest teise" (lk 92).

Märksõnad, mis sagedasti korduvad on sulamine, tilkumine, voolamine, mis võiksid kõik samuti sümboliseerida idamaade usunditest tõukuvat müstilist maailmapilti, kus selged piirid on lahustunud ning üleminekud on sujuvamad: „taustsüsteemis on midagi viga / kusagilt tilgub läbi violetset värvi" (lk 12); „klaas voolab / laiali" (lk 15); „päikeselaigud sulavad /.../ armunud sulavad higiks" (lk 28); „purupaljas naine õhkab pimeduses / kõrvad tilguvad" (lk 32); „kuidas küll see voolav on muutunud /.../ sulandud ümbritsevaga kokku" (lk 34); „küündimatus enam ei küünista / vaid sulab su käte vahel" (lk 44); „vajad valgumist valgeks marmoriks väes" (lk 44); „virgun /.../ kõikjal tilgub / ja mu liikmed / sulavad lahti" (lk 50); „sulan rohutirtsude sirinasse" (lk 57); „siis heidan pikali sulan ära" (lk 81).

Lisaks idamaade usunditele leiab ka viiteid lääne religioonidele. Jumalatest esinevad: Issand (kristluse jumal, lk 96), Jahve (Vana Testamendi jumal ehk juutide jumal, lk 64) ja Sin (sumeri kuujumal, lk 77), need on konkreetsemas kasutuses, kus mõeldaksegi spetsiifilisemalt mõne religiooni jumalat. Konkreetsemas religioosses kontekstis on mainitud veel Jeesust ja Maarja Magdaleenat (lk 95), Jeesuse sünonüümina kasutatud ka nime Lunastaja (lk 77). Ning rodu märksõnu Vanast Testamendist leiab luuletusest lk 64-65: sfinksid, prohvetid, Eelija, Baal, roaohver, hingamispäev, püramiid. Allan ei kasuta läbivalt üht nime transtsendentse tähistamiseks. Heal lapsel mitu nime. Transtsendentse/jumala sünonüümidena esinevad: Tema (lk 51), Tabamatu (lk 93), Keegi (lk 52, vrd lk 93), Kõiksus (lk 60), Sõnatus (lk 93), Hingeõhk (lk 93; hbr k *ruah* teadupoolest nii tuul kui Jumala vaim, hingus, vt nt Gen 1:2). Leiab ka tavalise suure tähega Jumala (lk 44) ning samuti väikese tähega mitmuses jumalad (lk 45, 80). Leiab ka väga abstraktse maailma valitseva jõu (lk 53). Allani müstilises maailmapildis ei ole kohta dogmaatilisele ainujumalale, mis ühe nime all hõlmaks kõike transtsendentsi.

„Urjamiste" luulemina on voolav, siin võiks näha ühisosa näiteks Kaplinskiga, kes näib samuti rohkem lähtuvat budistlikust minakontseptsioonist, mis rõhutab identiteedi tinglikkust – see identiteet, mida inimene maailmas kannab, ei ole tegelikult tema ise, vaid see on nagu riie. See mina on tinglik, konstrueerub suhtes teisega: „sa vaatad mulle / ja teed mind ümber / olen parasjagu see lõhn / mida tunnen / sul on vihmalõhn / olen su seljas / märg riidetükk" (lk 25). Niisiis mina muutub pidevalt, ei ole rangelt jäik: „mina olen iga järgnev seisund" (lk 27). Mõned asjad on siiski luuleminale omased, näiteks seesama suhe luulesinaga: „kurbusest tunnen end ära / lumest ja sinu naerust / ilma ei oskagi olla" (lk 85).

Luulekogus on palju loodust ja loomi. Seoses sujuvate üleminekutega on ka luulemina loodusega põimitud, kokku kasvanud: „kuula / kuidas ainiti hüüab tee peal sammal /.../ kükitad raagus tamme otsas / suhu kasvanud sammal / otsides sõnu sohuuppunuid" (lk 29); „lohistan enda järgi märgi juukseid / mis tahavad maasse kasvada" (lk 22); „need linnud mu üsast" (lk 20); „murran lahti fjordide tardumisest / aju moodustab keerde auravas laavas / mu näojooned tõmbuvad kokku / vette voolates / nuuskan saartele koralle" (lk 58); „seisan vete vahel lendan rada otsima maa päält / sest tiivad on väsinud pilveist" (lk 59); „Kell taob vasaraga huupi hoope / nii et pea rappub ja mõraneb / need

killud mis aeg raiub pääst / lükkavad kaljudelt hetkede laviine / algab kibuvitsakimpude sadu" (lk 90); „moondun konnaks linnuks lapseks / või alasti kivimüüriks" (lk 49).

Lisaks on minateemal säärane nüanss, et selleks et tunda transtsendentsega kontakti, kokkusulamist, peab mina lahustuma. Müstilisi jm muudetud teadvuse seisundi kogemusi saadab tihti ego või mina kadumise tunne. Müstilise maailmavaatega inimesele saabki niisiis mina kaotamine omaette eesmärgiks: „ja kui ma olen tühi siis on mul siis on hää / siis saab seda tühjust millegagi täita" (lk 78). Minatus võib aga mõjuda ka hirmsalt, võõristavalt: „mu kuub ja saapad / on tantsima jäänud tühjalt /.../ vilepill mängib üksi / otsides mängijat" (lk 16). Eriti hirmuäratav on, kui mina on hääletu: „hüüan plekktunnelis / võpatan – vaikus hüüab vastu" (lk 52), või „vilistan sulades vaikselt veeks / mäed jäävad mind kuulama / saates tagasi helid / hirmsast vaikusest / nagu esimesed hääled / mida kuuldud on" (lk 48).

Hüüdmine ning ka muud helid on luulekogus olulised, nendele on pühendatud palju tähelepanu. Luulemina kirjeldab oma tegevust tihti just hüüdmise kaudu: „ma hüüan pilk tundmatule maale" (lk 86); „hüüan hääle tummaks laande" (lk 59); „ja segane sisemine jutukõma hajub / üheks vallanduvaks hüüdeks äike" (lk 30); Paratamatult seostub see hüüdmine „hüüdja häälega kõrbes" (vt Mk 1:3 või Js 40:3), prohvetliku häälega, kes kuulutab transtsendentse tulekut. Transtsendentsiga üritatakse kontakti saavutada just hüüdmise kaudu, aga ometi asjatult: „Oo Issand Sa oled SURMvaikne / nagu alati / sugupõlvede kaupa on hüütud Su poole /.../ ja lased mul mõttetult kisendada Su poole / kuulata iseenda kaja mõnitamas ja alandamas" (lk 97).

Kui hüüdmine on igatsev ja meeleheitlik, siis rahu ning transtsendentsiga kontakti saavutamine käib monotoonsemate häälte – humina või undamise kaudu: „kuulatan huminat / alguse ja lõpu kokkupuutest / nüüd näen enda sisse / ja enda seest välja" (lk 50); „rebin oma silmad lahti mööduvast / rebin ja kuulen kuidas nad / ragisevad kildudeks /.../ aukudest kildude vahelt / imbub undavat valgust" (lk 41); „viigipuu otsas puhub üksildane munk hiiglasuurt / tiibeti pasunat / kuni puhub end pasuna sisse / ja tõuseb ühtlase jõrinana õhku" (lk 62). Humin ja ümin on seotud ka luulesinaga rahulikus õndsas koosolus olemisega: „häbi on midagi öelda / muidu tunnen end jälle eemal / võtan su ümbert kinni /.../ ja ümisen kuuldamatult" (lk 36); „kord sa ütlesid midagi / mis jäi ajatult humisema" (lk 35).

Märksõnad, mis luuleminaga seoses tihti korduvad, on ohverdamine, millele viitab luulekogu pealkirigi, ja surm. On ka need minast loobumise viisid. (Ohverdus)surm on kõige läbivam teema luulekogus, see on luuleminale kinnisideeks: „kraabin küüntega enesele haua" (lk 107): „Ma tean et mu tee on kustuv / ja rand ees on kutsuv (lk 108); „täna saab minust tulesambasuits / ma ülistan Kõiksust / ohverdades talle / oma määndunud jalad" (lk 59). See ohverdamine on seotud öö ja kuuga: „Korja üles oma pudenenud juuksed / põleta nad ohvriks kuule" (lk 77); „mine ristteele täiskuu öösel / loe kolm loitsu ümber kuu" (lk 42); „kevade esimese täiskuu ajal / rebenes eesriie nende taga / kes omavahel ohverdasid Talle" (lk 51). Surma vastu tuntakse samas ka hirmu: „aga igal õhtul ühtteist paiku / närin oma huuled lõhki / hirmust järgmiste surmade vastu" (lk 16). Ning luulemina tajub urjamise sundust: „taob trummi hullunud nõid / mitu korda kiiremini ja kõvemini kui vaja / ja mina pean aina tammuma trummirütmis nõiatantsu Urila manu" (lk 22). Urjamine võib hullumeelseks ja groteskseksekski kasvada: „kõik võivad end urjata /.../ nautida laialivalguvaid ajusid marmorsillutisel / ulmad täituvad ühisorgasmis koolnuriidal /.../ jõlbe mardus puhub ähkides küünlaid / ja läheb prõhvatades lõhki / kõhunarmad takerduvad puudesse / segunedes õhupallidega / jäsemepuntrad keerlevad õhus /.../ urja urja urja urjaurjaaurjaaurjaa nõutakse" (lk 62).

Surmaga käib käsikäes kontseptsioon elu ringkäigust, looduse tsüklilisusest, idee taassünnist, surmast kui millegi uue algusest, ning seda taas sujuvate üleminekutega: „siis heidan pikali sulan ära / et jälle puhkeda võiks tuuleks" (lk 81); „kuni kevadel kasvavad meist lilled / siis me naerame kui kitsevasikad mäluvad meid oma piimasoojades suudes" (lk 82); „Jaa ma usun et sünnin uuesti lumena" (lk 85). Ning seejuures on surm relativiseeritud: „kui lepiks surmaga / läheks kõik hästi / virgud uinud / ühest unest teise" (lk 92); „Ja mida tähendab üldse surm, kui mina ei ole? „ma nagunii kõdunen ja kas siis saab öelda / mis ma olen–muidugi öeldakse see on surm / ja mind ei ole enam aga kas siis praegugi / saab midagi öelda kui kui ma tean et mind ei ole" (lk 89). Ning eriti kõnekas on luulekogu viimane luuletus, siin on surmakäsitlus eriti paradoksaalne: „ta ihkas surematust ja sai surma /.../ ainult et ta arvas et ta pääle surma / kuidagi veel edasi elab ja saab veel pikalt / surma nautida pikalt näha enda agooniat kõrvalt / kuid see oli üürike nagu igasugune nauding siin elus / jah see oli kordumatu" (lk 110).

2.2. Eha Lättemäe luulekogu „Nõnda ma lähen”

2.2.1. Eha Lättemäe elu

Eha Lättemäe (1922-2012) kasvas üles Tarvastu kandis, Mõnnastes. Vanemad olid koolmeistrid ja luuleharrastajad, kodus oli suur raamatukogu. (Sommer 2013: 242) Juba väiksest peale oli Lättemäel hea ülevaade eesti luuletajatest (Haava, Under, Visnapuu, Semper ja Adson), 10-aastasena oli lemmikuks Suitsu „Kõik on kokku unenägu”, 12-aastasena luges Ernst Ennot. Hiljem meeldisid muuhulgas ka mitmed müstiliseks peetud luuletajad: Masing, Kaplinski, Allan, Ringvee. Ta on ka uurinud Piiblit ja budistlikke tekste. Lättemäe sõnul on teiste lugemine enda luule kirjutamisest olulisem olnud, ta on luuletajaks saanud juhuslikult, mitte eesmärgipäraselt. (Sommer 2013: 242-243)

Lättemäe õppis aastatel 1935-1941 Viljandi Eesti Haridusseltsi Tütarlaste Gümnaasiumis. Lõpetas Tartu Ülikooli 1948. aastal ajaloolasena, kandideeris aspirantuuri Leningradi ülikooli, aga isa oli olnud Kaitseliidu liige ning pere sattus Nõukogude Liidu hammaste vahele, isa vallandati ning pere pidi kodu maha jätma ning kolima Mustlasse. (Sommer 2013: 244) Küllap protestist elas Nõukogude Liidu üle ilma vene keelt õppimata, oluliseks sai hoopis soome keel, mille õppis ära raadiost. Kirjutaski tegelikult peaasjaliselt soome keeles ning tõlkis siis luuletused eesti keelde, välja arvatud tarvastu murdes kirjutatud tekstid. Lauri Sommeri sõnul on Lättemäe soomekeelsed algsed tekstid tihti loomulikumad, vabamad, nendes on rohkem keelemänge, mis tõlkes kaovad. (Sommer 2013: 246, 248) Teenis elu jooksul leiba väga mitmete juhutöödega, nagu Allangi, on ka Lättemäe töötanud loomade saatjana Kesk-Aasiasse. Elas Tallinnas väga kehvades tingimustes tõelist askeedielu, kuni 1974. aastal võeti Kirjanike Liitu ning ta saavutas mõningase majandusliku kindlustatuse. Luulekogu „Nõnda ma lähen” osutus mingil määral läbimurdeteoseks. (Sommer 2013: 248-249)

On palju reisinud: Lätis, Leedus, Karjalas, Valgevenes, Ukrainas, Leningradis, Moskvas, Karpaatias, Kaukaasias, Krimmis, Kesk-Aasias, Kaug-Idas. Reisid on toonud ellu palju värsket kogemust ja kirjutamisainest, jäänud saatma ka igapäevakogemust. (Sommer 2013: 251-252) Aga välismaareiside kõrval on olulisemgi olnud enda sisemuses rändamine. On katsetanud erinevaid vaimseid harjutusi, oma unenägude juhtimist, joogatehnikaid, meditatsioone, ning ka narkootikume, esimest korda marihuaanat 1972. aastal. Viiekümneselt, kui sai aru, et pereinimest temast ei saa, algas suurem ainetega

eksperimenteerimine. See ei olnud aga kunagi ennasthävitav ega hedonistlik vaid sihikindel teadvuse seisundite uurimine, intensiivse kogemuse otsing. (Sommer 2013: 253)

Lättemäe on Allanist veidi tuntum autor, aga ikkagi pigem perifeerne. Ta on avalikkusest eemale hoidunud, olnud tagasihoidlik, end pigem nimetanud „andetuks ja keskpäraseks" (Sommer 2013: 252). Küll aga leidnud mõttekaaslasi ja vastuvõttu hoopis karjala kirjanduses. Ta on ka tõlkinud karjala luuletajaid eesti keelde (Sommer 2013: 250). Tal on ilmunud kaheksa luulekogu ning üks valikkogu. Võitis Juhan Liivi luuleauhinna 2008. aastal.

Eha Lättemäe luulekogu „Nõnda ma lähen" ilmus 1973. aastal kirjastuses Eesti Raamat. See kätkeb lisaks Lättemäe luulele (aastatest 67–72) ka Lättemäe tõlgitud karjala autorite luuletusi. Käesolevas töös analüüsitakse üksnes Lättemäe algupäraseid luuletusi.

Luulekogust „Nõnda ma lähen" on kiitvalt kirjutanud ka Jaan Kaplinski, kes märkab eelkõige luulemina kahetisust, väga isikliku ja impersonaalse samaaegsust, märkab ka luulemina ja muu maailma piiride ebaselgust, mina muutlikkust (Kaplinski 2004: 469). Ning teine huvitav samaaegsus on Kaplinski meelest see, et kuigi Lättemäe luule on keeruline ja tulvil kujundeid, on see samas aga ka lihtne ja lakooniline. Kaplinski rõhutab Lättemäe paradoksilembust: „Lättemäe tajub elu ja liikumise paradokse, seda, et ainus võimalus kõige olulisematest asjadest rääkida on rääkida vastandlikes piltides." (Kaplinski 2004: 470)

2.2.2. „Nõnda ma lähen" keel ja vorm

Tegemist on proosaluulega, mis on 1973. aasta kohta suhteliselt radikaalselt alternatiivne luulevorm. Torkab silma luuletuste eripärane kirjapilt. Proosaluuletuste reapiirid tulenevad sellest, et tekst on laotud ristkülikutesse, ääred on sirgeks lõigatud. See haakub tugevalt luulekogus korduvate geomeetria-motiividega. Mis omakorda haakuvad müstilise kogemuse mõistuslikuma taotlemisega, seda ei otsita keelest ja kõigist reeglitest loobumise teel, vaid mõtestatud viisil. Selline ühtlane kirjapilt seob luulekogu läbimõeldud tervikuks.

Kasutusel on kirjavahemärgistatud täislaused, aga komad ei ole alati eesti keele grammatikareeglite järgi, tähistavad pigem pause. Sageli ei ole täpsustavate osalausete, mis algavad sõnadega kes, mis, kas, et, kui ees komasid. Leiab luuletusi, kus leiab nii komaga kui komata variandi: „olin märganud, et aasta-ajad ei pea paika. /.../ Teadsin et endast

väiksemaks saamine ei võta võimalust suuremaks saada.” (lk 14); „välgud, mis limpsavad maad /.../ sisaliku kes ei põle” (lk 66)

Muus osas keel eesti keele grammatikast ei lahkne. Ainult sõnade järjekord lauses on kohati vabam kui argikeeles, poeetiline: „Klaassüdame läbi sügisesse vaatan. Punaste marjade mahlaga peekri täidan.” (lk 46). Kuid luulekogu esimesed kaks luuletust (lk 5 ja 11) eristuvad kirjapildi poolest ning ei ole proosaluuletused. Lisaks muutub keel vabamaks luulekogu kolmandas osas „Läksin väravast välja”, kus lõpupoole müstilist kogemust käsitlevates luuletustes on hoolitud vähem lauseehitusest, see markeeribki muudetud teadvust. Sõnakasutus on üldjoontes tavaline, küll aga leiab mõningast murdelist sõnavara: „jatkuma” jätkuma asemel (lk 26 ja 48); „händ” (lk 62, 83, 91), „kujutella” (lk 65); pää (lk 83); „töhe” (lk 69); „värahtamata” (lk 98).

Küllap on juhtunud kogemata, et luulekogus kasutatud kirjatüübi küsimärgid näevad väga hüüumärkide moodi välja. Esmapilgul võib kehva silmanägemisega lugejale näida, et küsimused lõpevad hüüumärgiga, mis tegelikult sobiks ideaalselt kokku luulekogu ning retooriliste küsimuse tonaalsusega. Leiab ka mitmeid küsimusi, mis lõpevad punktidega, need kinnitavad, et luulemina küsib mõtlikumal, rahulikumal viisil.

Luulekogudes on muidugi loomulik, et sarnase temaatikaga luuletused asetatakse lähestikku, siin luulekogus on sageli kahele kõrvuti paiknevale luuletusele ühine mõni sõna või motiiv, ning kohati tundub, et mõned seosed on tugevamadki, mõned luuletused oleks nagu kirjutatud eelnevat silmas pidades, need kasvavad järgmisteks, leiavad loogilise järje (nt lk 21-23, 56-61, 73-74, 91-95, 98-103), nendes on aimata kerget narratiivigi, või eelneva peegeldust, mõne motiivi edasiarendust. Selline käsitlus on kergem tekkima kuna luulekogus paistab tervikunagi olevat narratiiv, lõpp paistab väljendavat oodatud müstilist kogemust.

Luulekogu ilmestavad ka Marje Üksine mustvalged illustratsioonid, mis on tabanud hästi luuletuste sisu, nendes on samuti leitud kooskõla sirgete joonte ja looduslike kujundite (puude, lindude, loomade, lindude, lillede) vahel. Hästi on asetatud kaks maailma teineteisesse lõikuma. Tajutud on ka olulist akna motiivi. Ning luulemina on kujutatud tabavalt sajus suure juuksepahmakuga naeratamas.

Paradoksid ei ole luulekogus kesksel kohal, küll aga leiab neid siiski: „see on ärkvel magades ja magab ärkvel olles” (lk 64); „võimatuile võimalusile” (lk 96); „Tõusen sügavusse” (lk 102); „langen kõrgusse” (lk 73); „Kestvuse tugisambad voolin voolama

laineliikumisse" (lk 12); „alandlikku uhkust" (lk 100). Või apofaatiline paradoks: „vaikusse mis ei ole vaikimine" (lk 82). Need on müstilise maailmapildiga seotud, annavad tunnistust kergetest üleminekutest, kahe vastandi võimalikust samaaegsusest, siin on otsitud väljendusviise, mis hõlmaksid vastandeid kumbagi tühistamata.

2.2.3. „Nõnda ma lähen" sisu

Luulekogu üldine tonaalsus on kergelt melanhoolne, lõpus aga elujaatav. See on raamat müstilise kogemuse või teadmise ootamisest, igatsemisest ning siis selle saavutamisest. Müstiline kogemus ei ole siin juhuslik, vaid see on taotletud, otsitud. Raamat kulgeb mõõdetult ja kontrolli all, siin on otsitud täpset sõnastust, selgust. Seetõttu on ka müstiline aines siin filtreeritum, korrastatum. See on näide sellest, et müstiline keel ei pea olema ainult ekstaatiline, vaid võib olla ka rahulik ja tasakaalukas.

Luulemina ei ole pealetükkiv, ta on vaikne vaatleja, küsiv ja mõtisklev. Luulemina on oodanud müstilist mõistmist, aga seda ei ole kas tulnud, või on see jäänud üürikeseks ja mööduvaks. Ta tunneb maiste tingimuste kitsust, käib looduses ringi, vaatab aastaaegade tulekut ja möödumist, ja jääb maailmale kuidagi kaugeks ja võõraks, tunneb ilmajäämist, puuduolekut. Luuletused on kuidagi vaiksed, õhus hõljuvad, jäävadki õhku rippuma, lõppevad ootamatult, justkui ei öelda kunagi kokkuvõtvat lõppsõna. Siin on palju paradokse ja vastuolusid, pendeldamist kindluse ja ebakindluse vahel, siin ei ole lõplikke tõdesid, must-valget maailmapilti, variandid jäävad lahti, jäävad samaaegseks.

Luulekogus on kandev roll värvisümboolikal. Domineerib hall, mis tähistab maist kitsust, piiratust. Luulekogu esimese osa pealkiri on „veelgi meri on hall", see on algpunkt. Hall on seotud ka luulemina küündimatusega, tähistab ka enda piiratud võimeid: „Minu iga sõrm kannab õit aga värve ma ei näe, mu juustesse kustusid vist. Ja nüüd on hallid mu käed." (lk 43).

Luulemina saadabki luulekogu esimeses pooles saamatus, teeotsingud: „Ma ei ole kotkas ei pääsuke, ma ei tea kas on metsajärv kodu. Pesitsen ujuval saarel, õpin lendama, asi ei edene, tiivalöögid ei kesta. Mõtlen valusalt, lakkamata, kuidas leiaksin tee." (lk 75); „Ei ole mul roosi käes, lootose õit silmades. Püüan luua iseennast. Kus on mu linnurada, mis on mu päikesesüsteem, minu kinnistäht?" (lk 13). Luulemina pisendab end: „Tõesti seda ei ole palju mis mu kohmakas käsi joonistab rohtu või vette." (lk 65). See saamatus on huvitaval kombel seotud muusikaoskusega: „Ma ei oska mängida, kõlksutan vaid puupulki,

nende rütm kaliseb mu päevade all.” (lk 34); „Ma ei suutnud kuidagi tõusta olukorra tasemele /.../ Lõpuks leidsin, et kõik tuli mu viiulimänguoskuse puudulikkusest” (lk 69); teinekord aga see pole probleem: „laulan ise kui tuleb soov, mis sellest kui viisi veerest, vahel juhtub et kogu elu läheb viisi veerest.” (lk 62). Otsingutega võiks seostada ka igasuguste küsimuste paljusust luulekogus. Ning tasub arvestada, et küsimused on pigem retoorilised, performatiivsed, selle ebakindluse taga on ometi kindel tasane hääl: „Mängin vaid halli kassi hämaras, mu silmade roheline liikumine piki kitsast rada.” (lk 71).

Hallile vastanduvad aga kõik värvid, eriti valge ja punane, mis sümboliseerivad kirkamat kogemust, müstilist maailma. Värvidega on tugevalt seotud valge valgus ja päike, sellesse on suunatud luulemina püüdlused: „Kogu aja mu silmad täpsustavad pilku et imbuda valgusse, säravasse täppi, mis lubab võimatu võimalikuks. Siis võin käia sajus märjaks saamata, tulla pärale kõige läbi, punkti mis on avarus.” (lk 30); „Mu pilk hiilib põgenema ja väsib maha. Alati valvel olles pean jälgima tema liigutusi, tooma ta tagasi valge ruudu jõusse.” (lk 49) Aga samas on seda kogemust vähe, see on lühike: „Ma ei ela neist punakülgseist õuntest, ainult hetkeks võin unustuda leeklillede lõhnasse.” (lk 49). Ning lisaks magatakse see maha: „Mäekoopas oma öö magan, punakas valguses, silmad suletud, kõrvad kinni.” (lk 34). Seesama päikeseloojangu motiiv kordub, väljendab ka tsüklilisuse ideed, optimismi, et päike tõuseb kord taas: „Nii mina hilju ümisen, hallikat lõnga ketran, ammu hääbuvat hämaras nägin päikeseketta. / Õhtul ta õhkus kaselehis hajudes haljuses. Nüüd mina ümisen sõnatult unises halluses. Nii mina ketran hämaralõnga hallimaks, pehmemaks, kuni taevas taas valgusest õitseb. Ärkan siis, hommikulaps.” (lk 87). See on ühtlasi üks üksikutest luuletustest kogus, kus esineb riim. Päikese motiiviga tuleb välja ka mõningane kahetine suhtumine müstilisse, päike ei ole täiesti ohutu: „päike pleegitas mu juukseid, kortsutas näo, põletas haavu ihusse. Aga mina hüüdsin: Vastu pidada!” (lk 83)

Tähelepanelik lugeja märkas juba eelnevatest tsitaatidest, et luulemina osutab palju tähelepanu silmadele. See seondub värvisümboolikaga, kui silmad on hallid, siis on ka maailm hall: „Kui kaugele pääseb nende klaasidega, hallide prismadega, mu silmadega mis ei meenuta kedagi. /.../ „Kas muretseksin kaleidoskoobi, kui binoklid ei ole minu jaoks.” (lk 51). Silmad on luulemina põhiline tööriist, et maailma tajuda, aga seejuures ei ole silmad luulemina ise, luulemina on sisemine vaatleja, kaugenenud oma silmadest, tõmbunud oma sisemusse: „Vaatasin meeleolusid mida vihm loopis mu silmile /.../ tuul

puhunud mu silmi uued pildid" (lk 52); Poeetiliselt on see tihti lahendatud isikustamise teel: „Mu silmad tõusevad kirstust oodatut vastu võtma." (lk 103); „Mu kannatamatud silmad ootasid, kõrvad valmistusid kuulma." (lk 29); Silmad võivad lausa kehaväliselt vaadata: „Eemalt mu silmad vaatavad mind, hõbedased punktid hajutavad mu hämara näo mille taga ootan, valvas ja liikumatu." (lk 19). Silmadega või pilguga seondub ka küündimatuse teema, kordub maha vaatamise motiiv: „harjunud seisma sajus, vastu pidama pilk maas. Silmad poolkinni püüan naeratusega varjuda vihma eest." (lk 47); „Mu pilk hiilib põgenema ja väsib maha." (lk 48); „Mu linnu silmad on vait, minu omad kõnelevad pruune täppe ja sinikollaseid triipe, lollusi nad räägivad. Sellepärast käin pilk maas, katsun pidada hääletuse jälgedes." (lk 72).

Silmad pole aga ainult luuleminal, vaid ka tuulel: Võin kõik tuuled tõrjuda oma lehvikuga, selle värvitud silmad jälgivad mind" (lk 101); jõel: „Jõe silmad avanevad taevasse." (lk 101); järvel: „Järvesilmas on kae. Millega nüüd mõtleksin maailma?" (lk 28). Ning näiteks on välja toodud ühe looma arukas silm: „Suur lumine loom, kellel on arukas silm, vaatab hoopis muud." (lk 22). Luulemina on teistest inimestest täiesti eraldatud, aga loodus pakub talle seltsi. Näib, et luulemina maailm on hingestatud, palju on kasutatud loodusnähtuste puhul isikustamist: „Kuu magab lume varjus" (lk 67); „Tuul /.../ korjab meekollast lõhna"; „öö must käsi pühib ära õhtu värvilise maali summutab vaikselt päikeseloojangu helid" (lk 86); „Teravad kivikillud ja torkivaiks kuivanud ohakad varitsesid mu paljaid jalgu" (lk 83); „Mõnikord aeg läheb igavaks, haigutab nurgas." (70); „Õied ootavad sügiseni" (lk 43); „Põllu niiske muld unustab varsti määnduvad kartulivarred" (lk 38); „viljad olid süvenenud küpsemisse" (lk 60); „Vinduva lõkke suits laes roomab." (lk 34); „Tuul mõtles pikkamisi, kaugel tähtedest ja valgusaastaist." (lk 15). Lättemäe on isegi öelnud: „Taimedesse suhtun küll kui isiksustesse, minu oikumeenias on ilmselt muistse animismi elemente." (Sommer 2013: 253). Siin kipubki isikustamine mõjuma isegi deskriptiivsena, otsesõnu mõelduna. Loodusnähtused on asetatud luuleminaga samale pulgale.

Luulekogus on palju loomi, kes on samuti osa luulemina ümbritsevast loodusest või osa alateadvuse piltidest, eriti kehtib see tavalisemate loomade – koerte, kasside, oravate – puhul, näib, et neil ei ole sümboolset tähendust. Aga on eriline rõhk luulekogus lindudel. Lind kui vabaduse sümbol, kes saab taevas vabalt lennata, ei ole maa külge aheldatud. Juba avaluuletuste keskseks tegelaseks on lind: „Nagu lind / peatub tiibadele / langemata /

kuulab oma südant / õhus" (lk 5), siin on rõhutatud linnu autonoomsust, iseolemise võimalust. See on nõnda võimas, et lind võib paradoksaalselt õhus peatuda, paigallennata. Luulemina tahab samuti olla nagu lind, aga see alati ei õnnestu: „Pesitsen ujuval saarel, õpin lendama, asi ei edene, tiivalöögid ei kesta." (lk 75); „Mu linnu silmad on vait, minu omad kõnelevad pruune täppe ja sinikollaseid triipe, lollusi nad räägivad. Sellepärast käin pilk maas, katsun püsida hääletuse jälgedes." (lk 72). Aga teisalt jälle õnnestub ka: „Mäletan neid hommikuid mis andsid mulle rändlindude hääled taevalt" (lk 85); „Nõnda ma lähen – otse aknalt lendu." (lk 102). On kõnekas, et luulekogu pealkiri on võetud just siit.

Sest samuti on siin esindatud oluline läbiv sümbol aken, mis sümboliseerib müstilise maailma läve: „Vaikse akna eest taeva kuristik tõuseb, mu silmades ei lõpe, võin kulgeda ääretult." (lk 73). Akent võib ka asendada uks või värav, luulekogu kolmanda osa pealkiri on „Läksin väravast välja", ning selle avaluuletus markeeribki müstilisele kogemusele lähenemist: „Läksin väravast välja, põues hiina siidmaal – mu luule, mu arm, pilguga joonistatud aken. / Kas kordun kunagi. / Vahest unes sama jõgi." (lk 81) Siin on huvitav, kuidas on omavahel seotud luule ja aken, ning jällegi rõhutatud silmade rolli. Siin on ka viide Herakleitosele, kes on öelnud, et ühte ja samasse jõkke ei saa kaks korda astuda, mõeldes sellega, et jõgi on pealtnäha küll sama, aga tegelikult pidevas muutumises, aina voolab uut vett allavoolu ning astuja ise on samuti pidevas muutumises. Lättemäe on ise öelnud: „Panen unenäo sildi kõigele, mille olen alateadvusest kätte saanud" (Sommer 2013: 253). Niisiis tuleb mõelda une ja alateadvuse, une ja müstilise vahele võrdusmärk. Niisiis luule kui pilguga joonistatud aken müstilisse maailma, kus valitseb igavik ning on võimalik Herakleitose sõnade vastaselt toimida.

Teine müstilise maailmapildiga seonduv loom on hobune. Esiteks esineb see nägemuslikus luuletuses: „Väikesed värvilised hobused ilmusid mu lauale päikesetriibus kihutades piki klassitoa pinkidevahet akna poole." (lk 24), siin loob tähendust taas värvisümboolika, viide päikesele ning jällegi akna motiiv. Samuti: „Siis hobune hakkas küünitama rohu järele põllupeenral, mu must hobune /.../ Jäin vankrisse magama ja nägin und." (lk 60) ja „Kuhu jäi tuttav õu pihlakatega. Ja must hobune veel mu unes, punalakaline talli hämaras." (lk 61), siin on mitu huvitavat asjaolu, esiteks, et luuletused näivad olevat omavahel tugevalt seotud, teine luuletus annab informatsiooni ka esimese kohta (hobuse värv), ning teiseks paiskab une motiiv aja ja ruumi korralikult puntrasse.

Siin ületab paradoks ühe luuletuse piirid, muutub pingestavaks sillaks kahe luuletuse vahel. Luulekogu viimases luuletuses, mis on ekstaatilisemaid siin kogus, lipsab samuti sisse kõigist loomadest just hobune, ja seejuures valge: „Leegitsevaid rattaid, mu valge hobu, meie all meie kohal meist läbi.” (lk 103)

Eripäraselt korduvad luulekogus matemaatilised, geomeetrilised motiivid ja kujundid: punkt, ring, joon jt: „Kogu aja mu silmad täpsustavad pilku et imbuda valgusse, säravasse täppi, mis lubab võimatu võimalikuks. Siis võin käia sajus märjaks saamata, tulla pärale kõige läbi, punkti mis on avarus.” (lk 30); „Tungin muutuvast ringist hoo tuumasse.” (lk 99); „Joon mida mööda pidin kulgema on läbi ja lõppenud.” (lk 31). Luuleminal on soov leida müstiline kontakt mingis vormis ja mitte vormivälisuses. Üheltpoolt nendib luulemina vormide piiratust: „Et olla olemas pidin uskuma korrapäratusse” (lk 14), teisalt toimub siin vormide ümbermõtestamine: „Väsinud oma ringidest istun laua äärde, võtan joonlaua, tahan joonistada endale uued kujundid, sirged ja kõverad. Kas maaliksin need kirgaspunaseiks, leegikollaseiks, sügavsiniseiks, säravrohelisteks? Kas pääsmine on arvutusülesandeis? Kas ulatun ülimate võrranditeni?” (lk 32). Siin on taas ka värvisümboolika mängus, vanad kujundid olid siis eeldatavasti hallid. Luulemina otsib: „Mängin joonte ja punktidega, nurgeline, täisnurgeline. Koonus on mu kaardil, ma ei karda sedagi, ega lõppude lõpu tulemusi. / Segan kõik valemid mis ma saan. Kuidas teeksin neist kulda kui loitsud on lõppenud ja mu sau ei hiilga veel. / Aeglaselt kasvab sild, vähehaaval saab teada oma vormi ja otstarbe.” (lk 84). Ning otsib lahendust just reeglite lünkadest: „Kunagi ammu uskusin, et kaks korda kaks on neli. Nüüd tean, et reegleis on lünki ja vahel erand on sama võimalik veel tundmatute seaduste järgi. Niisiis võin avada ukse võimatuile võimalusile ja paluda üllatuse külaliseks.” (lk 96).

Müstilist maailmapilti väljendavad aga ka igasugused sulamised, lahustumised, valgumised, voolamised, vajumised, sujuvad üleminekud: „Märkamatult vajun õhtusse. Kas tunnen siis enam kedagi.” (lk 21); „Kui olen kannatlik võin jäägitult lahustuda.” (lk 19); „Võtsin kõik oma kujutused, lasksin neil valguda sõrmede vahelt” (lk 14); „hingeldades olematusest olemisse, olemisest olematusse” (lk 15); „Udu tõuseb ja hälveneb vahelduvate voogudena.” (lk 19); „Olen voolanud siiani, kas ebamäärasusse” (lk 26); „Siis kui ärevad veed lähevad liikvele, uhavad ära määrdunud lumejäänused, soojad veed sulatavad keltsa, olen lainete sädeluses ja kajakate hüüdeis. Keegi ei otsi mind, keegi ei tea mu nime.” (lk 89); „Kogu aja mu silmad täpsustavad pilku et imbuda valgusse,

säravasse täppi, mis lubab võimatu võimalikuks.” (lk 30); „Kestvuse tugisambad voolin voolama laineliikumisse.” (lk 12); „nagu puude varjud mis kasvavad õhtusse.” (lk 82); „Vahel peatun küsima, kes on elav, kes surnud sellel piiril kus kõigest ei saa selgust.” (lk 50).

Samas on luuleminale omane mingisugune püsivus, muutuvas maailmas tahetakse siiski säilitada enda mina, nagu sai ka püstitatud avaluuletuses linnuvabaduse ideaal: „Mida teeksin statistika andmetega, üks ja ainus, harjunud seisma sajus, vastu pidama pilk maas. Silmad poolkinni püüan naeratusega varjuda vihma eest.” (lk 47); „Mina olen ainult mina, sellepärast pean võima seista sajus, piisad juustest, õlgadelt, puusadelt kulutamas vagusid kivisse; pean püsima värahtamata pakases, samasugune, silmad kõvad ja lahti pimedusse pilkumata, tummana, üks ainus, hääks kiites.” (lk 98) See puutumatus, puutumatuks jäämine või soov puutumatuks jääda on luulekogus korduv motiiv; seda väljendatakse just eituse läbi, mata-vormidega: „See on minu komme olla vihmavarjus uinahtamata.” (lk 56); „Siis võin käia sajus märjaks saamata” (lk 30); „Veest ja klaasist ja liivast ja tuhast lakkamata vaatan midagi puutumata lainetest väljaspool.” (lk 103); „Paradiisi ust minule ei praotata, aga põrgu tuli ei või põletada mu olematust” (lk 100).

Müstilist kogemust kajastavad-loovad luulekogu lõpuluuletused eriti, seal on filter lõdvem, tekst muutub ekstaatilisemaks, tiraadilisemaks. See algab vana maailma kokkuvarisemisega, uuestisünniga: „Aeg pürahtab lendu. Katus langeb sisse, seinad vajuvad mu peale, plahvatan vabadusse. Puhtast tulest ma sünnin, teadmise puu tüvest. Tungin muutuvast ringist hoo tuumasse. Mu kirgas süda lööb aastatuhandeid, taob minule sajad taevad ja maad. Hingan avarust kuhu hajub mu tuhk.” (lk 99); Nüüd on tee leitud: „Nüüd ühtki sammu ei astu teelt mu jalg.” (lk 100); on võim: „Võin kõik tuuled tõrjuda oma lehvikuga” (lk 101); ning ollakse valmis: „Nõnda ma lähen – otse aknalt lendu. Ei oota suuri oksi, ei tarvitse saju lakkamist. Kas olen kõikjal ei kusagil. /.../ Tõusen sügavusse mis ei põgene enam.” (lk 102), ning viimane luuletus on kõige ekstaatilisem, siin põimuvad puutumatuse, hobuse, silmade, lindude, päikese motiivid: „Veest ja klaasist ja liivast ja tuhast lakkamata vaatan midagi puutumata lainetest väljaspool. Leegitsevaid rattaid, mu valge hobu, meie all meie kohal meist läbi. Mu silmad tõusevad kirstust oodatut vastu võtma. Sirutun kuni ilmub lind kes teab, kuni kooldun ja murdun ta ees, kuni päike minusse puhkeb.” (lk 103)

Luulemina ei otsi kontakti mõne religiooni jumalaga, vaid otsitud kõrgem jõud on luulekogus abstraktne ja defineerimata. Küll on aga viidatud korduvalt Piibli Loomisloole: „Kui ma teaksin kus mu vaim magab, kas ta võib kunagi liikuda vete pääl, täita ja painutada oma tahte alla tühja maa.” (lk 28, vrd Gen 1), kuid Piibli Jumal on siin vahetatud isikliku vaimu vastu. Teine Loomisloo motiiv esineb luulekogu teises luuletuses: „PUU / MIS KASVAB LINDE / selle nägu / avastamatu / kui kaua / minu poole / mu madu / kui kaua / õunapuu / elupuu” (lk 11, vrd Gen 2-3); ka hiljem: „Puhtast tulest ma sünnin, teadmise puu tüvest.” (lk 99); ja „Alguste savist mind vooliti.” (lk 103). Teadmiste puu vili oli siis teatavasti keelatud vili, mida madu keelitas Eevat, esimest naist, sööma, mis tegi inimese targaks, Jumala sarnaseks: „päeval, mil te sellest sööte, lähevad teie silmad lahti ja te saate Jumala sarnaseks, tundes head ja kurja.” (Gen 3:5). Siin võiks märgata kooskõla ka silmade motiiviga. Ning elupuu annab Loomisloos igavese elu: „Vaata, inimene on saanud nagu üheks meie hulgast, tundes head ja kurja. Aga nüüd, et ta oma kätt ei sirutaks ega võtaks ka elupuust ega sööks ega elaks igavesti!” (Gen 3:22). Üks mõistatuslikemaid luuletusi luulekogus näib võib-olla viitavat just sellele sirutamisele: „Viskasin köiejupi õhku, see ei soostunud olema poomisnööriks, nüüd ta kosub ja haljendab. Ronin latva, sirutan käe – väike valge pilv kortsub mu rusikasse märjaks ninarätiks.” (lk 68), siin kasvab elupuu surma trotsinud poomisnöörist, aga vilju ikka kätte ei saa.

Kui kristluses viib kaval madu inimese paradiisist välja, siis budismi traditsioonis on madu kasulik loom, nimelt kaitses ussikuningas Mutšalinda, seitsmepealiseks maoks kehastununa, Buddhat seitsmepäevase tormi eest, kui sadas lõputu vihm, keerates end seitse korda ümber äsja virgunud mediteeriva Buddha keha (Johns; Nag 2021). Luulekogus on otsene viide temale: „Kui ma ehin lilledega lohemao, panen pärjad ta seitsmesse pähe punaste tulekeeltega, esmaäikese välgud, mis limpsavad maad.” (lk 66) Võib arvata, et ka vihmas kuivaks jäämise motiiv pärineb sellest loost. Teine budismile viitav sümbol on lootose õis, mis tähistab virgumist, puhtust, kannatusest puutumata jäämist: „Ei ole mul roosi käes, lootose õit silmades.” (lk 13).

2.3. Võrdlus

Kuidas suhtuvad Allan ja Lättemäe sõnastamatu sõnastamisse? Sõnastamatuse probleemile viitavad nad vaid möödaminnes, pigem on neil ikkagi siiras püüd ja usk omal moel enda kogemust luulekeelde tõlkida.

Sõnade maailmas olemine on Allani luulemina jaoks paratamatus: „leian lõputult kive / langenud Paabeli tornist / ääretu sõnade metsa / kust välja on võimatu tulla" (Allan 1992: 42), kuid kui saab teises maailmas käidud, siis muutuvad asjad ja sõnad tobedaks: „naasmise valguses sai end narmaiks naerdud / nähes halastamatult enda ees paljastuvaid asju / see on õhk see on kivi see on sõna see olen mina" (Allan 1992: 12). Sõnad on ebatäpsed ja rikuvad vahetut olemist: „häbi on midagi öelda / muidu tunnen end jälle eemal" (Allan 1992: 36). Ning tõesti leiab ka tunnistuse väljendamatusest: „ja ma näen nendes seda mida teised ei näe / ja mida ma täpselt öelda ei oskagi" (Allan 1992: 78). Võiks siin veel välja tuua luulekeele kohatist lahustumist hüüeteks ning ka hüüdmise tematiseerimist, püüdlemine müstilise kogemuse poole on hüüe, ning see on hüüe keelevälisesse maailma: „ma hüüan pilk tundmatule maale / teadmata tundmata mõistmata / oma kutsutud külaliste nimesid", ning selleks, et sellele ligi pääseda, peab sõnad unustama: „/.../ ma olen ligidal teinekord sellele kanalile / aga selleks tuleb /.../ unustada kõik iseenda ümbritseva / inimese maailma sõnad keeled mõtted" (Allan 1992: 86).

Lättemäel on aga tugevam vaikimise motiiv, tema sõnade piiratuse üle otsesõnu ei kurda, aga siin tõstab pead taas linnu motiiv, seekord linnukeelena, mis vaikimisi vastandub inimkeelele: „Kui kõik on rääkinud asja pärast, hakkan vilistama vaikinud linnu viisil nokka tõstes." (Lättemäe 1973: 56); „Sõnade vahel linnukeelt puust puusse, taeva tuultesse hajuma. Samm-sammult siit edenetakse, okste vahelt, prõksatuste tagant esile roomates, olemata hetkest rohkem." (Lättemäe 1973: 37), proovitakse olla tühimikes sõnade vahel, vaikuses: „Mu linnu silmad on vait, minu omad kõnelevad pruune täppe ja sinikollaseid triipe, lollusi nad räägivad. Sellepärast käin pilk maas, katsun püsida hääletuse jälgedes." (Lättemäe 1973: 72); „pean püsima värahtamata pakases, samasugune, /.../, tummana, üks ainus" (Lättemäe 1973: 98), ning seda tummust aga on apofaatiliselt kirjeldatud: „Mets ei ole tumm, aga see ei seleta midagi. Selgust otsima peab minema sügavamale, vaikusse mis ei ole vaikimine ja vaikuse taha nagu puude varjud mis kasvavad õhtusse." (Lättemäe 1973: 82). Ning viimase kinnituse selle kohta, et transtsendentne

maailm on vaikus/vaikuses, saab ka akna motiivi põimimisest vaikusega: „Vaikse akna eest taeva kuristik tõuseb, mu silmades ei lõpe, võin kulgeda ääretult. Võrkudesse hääletu lävi peitub kuni langen kõrgusse.” (Lättemäe 1973: 73).

Niisiis mõlema luulekogu järgi on transtsendents vaikne, Allanil oli see seotud ka vaiksete huminatega, aga igatahes keeleväline ja sõnatu. Aga Lättemäe luulekogus püüeldakse sinna silda ehitada vaikusest, hääletusest, Allanil aga alati see ei õnnestu ning mõnikord püüdlused vallandavad hoopis hüüded.

Luulekogude suure ühisosana paistab looduslähedus, väga palju on linde-loomi. Peamine keskkond, milles ollakse, on loodus ja oma mõtte- ja kujutlusilm, mis on samuti täis loodust. Allanil on luulemina kohati lausa loodusega kokku kasvanud, Lättemäel loob looduslähedust loodusnähtuste laialdane isikustamine.

Lättemäel võib veel täheldada, et loomad on nagu osa luuleminast: „oma sisaliku” (Lättemäe 1973: 66); „mu madu” (Samas: 11); „Mu linnu” (Samas: 72), „mu ämblik” (Samas: 73), „Mu eesel /.../ Mu veoloom” (Samas: 62), „mu must hobune” (Samas: 60), „mu lumekitlites koerad” (Samas: 35). Keeruline on siin lõplikku tõlgendust valida, need võivad olla luulemina sisemaailma peegeldused, või lihtsalt tähistada lähedasemat suhet loodusega, või võivad need olla luulemina laiendused, ning kuna Loomisloo motiivid olid kogus olemas, siis pole täielikult välistatud ka mõte inimesest kui loomade üle valitsejast (vt Gen 1:26, aga vrd Gen 1:16).

Allanil on loomad selgemalt luuleminast eraldatud, küll aga külastavad luulemina kummalised ja ebatavalised loomad (vaimud?): „ei tea ju kunagi mis koolnuist saab / aga mulle ilmub ta iga kord sinu kujul / nüüd peidad sa liblikaid seeliku alla / mida mina näen / näen sind lakkumas oma saba” (Allan 1992: 26); „teen akna lahti ja lasen öökoera sisse / ta saab kõigest aru / heidab vaibale pikali / ja vaatab mind veriste silmadega / keda peab lunastama?” (Allan 1992: 32); veider hirmuäratav külaline toob ka müstilist kogemust: „ilma kehata kohtlane /.../ vist ongi see tema kes luusib ümber mu maja / sõrmed juustesse surutud / sirutab oma rippsilmad mu tuppa / ainiti vahib vahib vaikides iga mu sammu / ta mõtteline nägu võtab minu ilme /.../ ta hingetõmmetes on kosta muusikat / helid imbuvad seintesse ja loovad pilte / kui ta on piisavalt keerutanud mu maja /.../ plaksutanud plakskümmend korda / tean et enam tagasi ma ei tule” (Allan 1992: 47).

Mõlemal juhul võib pidada loomi inspiratsiooniallikaks, kuivõrd nad on vahetuma kogemusega olendid, kes ei ole üleseletava teadvuse kammitsais. Ning üldse on loodus kui

inimkeele- ja kultuuriväline keskkond selles mõttes transtsendentsele lähemal, looduses juba valitseb ihaldatud tasakaal ja loomulikkus.

Müstilise maailmapildi oluliseks markeriks on mõlemale olulised sulamine, voolamine ja igasugused sujuvad üleminekud asjade ja nähtuste vahel, on tahetud näidata, et piirid ei ole nii selged. Aga Lättemäel lisandub siia paradoks, et tihti sulatakse mingisse vormi, geomeetriasse, matemaatilistesse motiividesse, või mõeldakse ja otsitakse ikkagi ka konkreetsemates vormides. Üleüldse on mõlemal palju paradokse ja vastandite sisaldumist teineteises, Allanil eksplitsiitsemalt ja lokaalsemalt, Lättemäel aga ka globaalsemalt, laiematel sisu ja vormi tasanditel. Näiteks kindluse ja ebakindluse, geomeetria ja ebamäärasuse ning keerulisuse ja lakoonilisuse samaaegsus (või võnkumine nende vahel).

Mõlemad on pildilised, Lättemäe napisõnalisemalt, Allan ekstaatilisemalt. Allani väljendusviis on teadvusevoolulikum, vahetum, tiraadilisem, Lättemäe on reserveeritum, filtreeritum. Võib öelda, et Allan kajastab rohkem toimuvat või toimunud müstilist kogemust, ning kohati saadab teda hirm, Lättemäe aga püüab seda luua, aga teda kammitseb ebakindlus. Allani luulemina pendeldab kahe maailma vahel, Lättemäe luulemina toimetab pigem siinpool ning igatseb.

Kuigi mõlemat luulekogu iseloomustab kesksete kujundite kordumine, siis on need luulekoguti erinevad, Allanil on kindlasti kesksem surma ja ohverdamise motiivid, Lättemäel on läbivaimad värvisümboolika ja linnud. Kuid huvitav paralleel luulekogude vahel on eriline rõhk juustel, mõlemad luuleminad mainivad tihti esmajoones kehaosadest just juukseid: „lohistan enda järgi märgi juukseid / mis tahavad maasse kasvada" (Allan 1992: 22); „juustel on külm ja varvastel palav" (Allan 1992: 29); „ulgudes viskusid tulle mu juustest toituva" (Allan 1992: 31); „taibates lehtede hõljumist / märga rohtu ja juustesse" (Allan 1992: 53); „Korja üles oma pudenenud juuksed / põleta nad ohvriks kuule" (Allan 1992: 77); „jumalad armastavad mägesid ja lilli / nooremad korjavad neid ja panevad endile juustesse" (Allan 1992: 80); „kuigi ma kardan su põlevaid juukseid silitan neid siiski" (Allan 1992: 84). Ning Lättemäel on küll silmad olulised, aga mitmel pool ka juuksed: „Veelgi raskeid juukseid kannan, öösel need ei mahu mu voodile" (Lättemäe 1973: 18); Keeruline on lõplikku üldistust siin teha, pigem on see vast juhuslik, mõlemale luuleminale isiklik. Aga taustal võib tajuda šamanistlikke või rahvauskumuslikke arusaamu juustest kui väe allikast, kui siin ka väga otseseid viiteid sellele ei leia. Võib-olla on kaudselt seda võimalik välja lugeda järgnevatest Lättemäe ridadest: „Aga kui aastad on

lõiganud juuksed ja elu kulutanud ta kiilaspäiseks.” (Lättemäe 1973: 20); „Õied ootavad sügiseni, hõbedaks kasvab juuks kuni ma ise hakkan kasvama koguni muuks.” (Lättemäe 1973: 43), ähmane juuste kui elujõu motiiv siin kumab.

Allanil on lähedasem suhe religioonidega, tal on rohkem religioosseid viiteid, oli tal ikkagi teoloogi haridus. Kuigi mõlemal on näiteks kasutatud motiive Loomisloost ning idamaade usunditest. Aga Lättemäel ei esine kordagi luulekogus sõna Jumal, tema otsingud on pigem seotud isikliku siseilmaga, kuigi see on tegelikult mõlema puhul tõsi.

Mõlemad luulekogud on tugevalt alternatiivsed ka vormi poolest: Allanil vabavärss, omatuletised, nihkes read, pilkupüüdvad hüüatused, lopsakas väljendusviis ning Lättemäel ristkülikutesse laotud proosaluule. Kuigi omavahel võrreldes on luulekogude vorm erinev, siis võib seda pidada ühiseks, et nad pakkusid kehtivatele kirjutamistavadele alternatiivi.

Kokkuvõte

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks oli välja selgitada Andres Allani ja Eha Lättemäe müstilise luule iseärasused luulekogudes „Urjamised" ja „Nõnda ma lähen". Teooriapeatükis pakuti müstilise keele mõistmiseks konteksti ning toodi välja olulised müstilise keele tunnused ja eripärad. Käsitlemist leidsid luulekogud eraldi ning siis sai neid võrreldud.

Müstiline ja keeleliselt eristumine (kirjanduslikkus) käivad käsikäes, müstiline luule on keelekeskne. Kuna üritatakse sõnastada sõnastamatut, siis otsitakse pidevalt selleks uusi ja värskeid vahendeid, seetõttu võib müstiline luule võõrale pilgule mõjuda võõristavana ja arusaamatuna. Variante on palju, on vaikivamaid ja ümberütlevamaid või plahvatuslikemaid ja ekstaatilisemaid võimalusi. Müstiline keel kasutab tihti paradokse, sümboleid ja kujundeid. Et eristuda, ei karda müstik kasutada võõraid väljendusviise, leiutada keelt. Müstiline keel on pigem performatiivne kui deskriptiivne, kuna püüab keelevälisele osutada, mitte seda objektiivselt kirjeldada. Müstiline keel ei kajastagi tingimata toimunud müstilist kogemust, vaid võib seda luua, või ka müstilist maailmapilti edastada. Müstilisel keelel on oma traditsioon, mis toetub suuresti religioossetele tekstidele, lääne kultuuriruumis on olulisim mõjutaja olnud Piibel ning eriti 20. sajandist alates ka idamaade usundid.

Kuigi kahe käsitletud luuletaja elulood on üsnagi erinevad – ühel lühike elu, teisel pikk, käsitlevate luulekogude kirjutamisajal teine esimesest kaks korda vanem, üks mees, teine naine, ühe kirjutised vahetumad ja filtreerimata, teisel suurema filtriga – siis tegelikult on nende taotlused sarnased. Mõlema puhul võiks märgata alternatiivsustaotlust, nii loomingus kui eluloos: Allani puhul pikki juukseid, punkliikumisega seotust, Lättemäe puhul näiteks eraklikku elu ja Nõukogude Liidu üle elamist ilma vene keelt õppimata.

Mõlemad käsitletud luulekogud on vabavärsis ning selgelt eristuva kirjapildiga: Allanil baroksed ligadi-logadi read, „kirjavead", lopsakad väljendused ja omatuletised, vaba, ürgsem ja vahetum väljendusviis, hüüdmistung; Lättemäel radikaalne proosaluule, luuletused lõigatud sirgete äärtega ristkülikuteks, rafineeritum ja kindlama käega läbimõeldud kompositsioon, vaikuseihalus. Mõlemal on alternatiivsuse rõhutamine oluline, et anda märku müstilistest taotlustest, eristuda tavalisemast luulekeelest ning markeerida teistsuguse tõlgendamise vajalikkust.

Olulised ühisosad luulekogudel on looduslähedus; sulamise, lahustumise ja voolamise motiivid, mis markeerivad müstilist maailmapilti ning paradokside, sümbolite ja läbivate kujundite kasutus. Mõlemast luulekogust leiab viiteid nii Piiblile kui ka idamaade religioonidele, aga transtsendentsuse otsingud on siin isiklikud, üldised, pole seotud ühe kindla religiooniga.

Luulekogule „Urjamised" on eripärane süüvimine alateadvusse, selle piltide kiire tiraadiline vahetumine, kahe maailma vahel pendeldamine. Lisaks köidavad tähelepanu siin hüüatused ja helid. Luuleminal on voolav ja muutuv identiteet, teda iseloomustab loodusega kokku sulamine, talle on kinnisideeks surm ja ohverdamine, millega on seotud ühelt poolt looduse ringkäigu idee ning surmaihalus, teisalt hirm, sundus ja hullumine.

Luulekogu „Nõnda ma lähen" luulemina on vaikne mõtisklev vaatleja, kes käib looduses ringi ja vaatab aastaaegade möödumist, ta pendeldab kindluse ja ebakindluse vahel. Luulekogule on omapärane geomeetriliste motiivide kasutamine, müstilist kogemust loodetakse leida vormides, mitte vormidest loobumise kaudu. Siin paistab silma sümbolite kasutus, oluline sümbol on lind, mis sümboliseerib püüdlusi vabama olemise poole, ning aken, mis tähistab ihaletud müstilise maailma läve. Oluline on ka värvisümboolika, palju esineb halli, mis tähistab maist kitsust ning luulemina piiratud võimeid. Luulemina igatsebki üleloomulikke võimeid, tahab lennata nagu lind ja vihmas seistes kuivaks jääda. .

Mõlemad luulekogud on omanäolised, need kannavad paradoksidele toetuvat müstilist maailmavaadet, tegelevad sisemiste otsingute ja rännakutega, mis ei kulge sirgjooneliselt, pole takistusteta ning pole lõplikud. Käsitletud luulekogud pakuvad ajatut avastamisrõõmu, kuivõrd müstiline kogemus, olgugi et perifeerne, on universaalne teema läbi aegade ja kultuuride.

Töö pakub mitmeid edasise uurimise suundi. Paljud eesti müstilised luuletajad on veel uurimata. Võimaliku edasiarendusena saaks näiteks uurida müstilist luulet traditisooniliste soorollide teljel. Praeguses töös võiks märgata soorollide ümberpöörangut: Allani vahetu, emotsiooniline, irratsionaalne ja voolav keel oleks siis naiselikum, Lättemäe seevastu kalkuleeriv ja ratsionaalsem filtreeritus mehelikum. Seda uurimust saaks kõrvutada feministliku kirjandusega ning eriti *écriture féminine*-iga, mis on püüdnud leida uut ja endale omasemat kirjanduskeelt, püüdnud kummutada arusaama, et valge mehe kirjutatu on universaalne kogemus, on otsinud sellele väljendusviisile alternatiivi ning on seetõttu voolavam ning mõnes mõttes sarnaneb müstilisele keelele.

Kirjandus

Allan, Andres 1992. *Urjamised.* Tallinn: Kupar.

Alston, William P. 1992. Literal and Nonliteral in Reports of Mystical Experience. *Mysticism and Language.* Toim Steven T. Katz. New York: Oxford University Press, 80–102.

Cousins, Ewert H. 1992. Bonaventure's Mysticism of Language. *Mysticism and Language.* Toim Steven T. Katz. New York: Oxford University Press, 236–237.

Eestikeelne Piibel 1997. https://piibel.net/

James, Williams 2013 [1902]. *Usulise kogemuse mitmekesisus: uurimus inimloomusest*. Tlk I. Meos. Tartu: Ilmamaa.

Johns, Jason; Jyotsna Rani Nag. 2021. Muchalinda Buddha: An Interdisciplinary approach to reinterpret the Depiction of the Buddha with Muchalinda Naga. *Journal of Archaeological Studies in India*, 1, 1, 140–157.

Jones, Richard H. 2024. *A history of mysticism*. Albany: State University of New York Press.

Kaplinski, Jaan 2004. *Kõik on ime.* Koostaja Toomas Salumets. Tartu: Ilmamaa.

Katz, Steven 1992. Mystical Speech and Mystical Meaning. *Mysticism and Language.* Toim Steven T. Katz. New York: Oxford Univercity Press, 3–24.

Keelesaade. Uku Masingu sõnad 2024. Külaline Kristiina Ross. Toim Piret Kriivan. Vikerraadio, ERR, 28.01., https://vikerraadio.err.ee/1609222316/keelesaade-uku-masingu-sonad, (Vaadatud 26.05.2025)

Laozi 2022. *Daodejing*. Tlk Jaan Kaplinski. Tallinn: Postimees Kirjastus.

Lättemäe, Eha 1973. *Nõnda ma lähen*. Tallinn: Eesti Raamat.

Mazzoni, Cristina 2007. Mystical and Literary Texts: Meeting the Other, and Each Other, at the Borders of Language. *Annali d'Italianistica*, 25, 105–122.

McIntosh, Mark A. 1998. *Mystical Theology. The Integrity of Spirituality and Theology.* Massachusetts: Blackwell Publishers.

Nishitani, Keiji 1983. *Religion and Nothingness*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Smart, Ninian 1992. What Would Buddhaghosa Have Made of „The Cloud of Unknowing”? *Mysticism and Language.* Toim Steven T. Katz. New York: Oxford University Press, 103–122.

Sommer, Lauri 2005. Eesti müstiliste luuletajate sugupuu. *Looming*, 11, 1695–1704.

Sommer, Lauri 2006. Taevaskäija teest. *Vikerkaar,* 12, 53–69.

Sommer, Lauri 2009. Järelsõnad. – Andres Allan. *Öötrükid.* Tallinn: Menu Kirjastus. 158–207.

Sommer, Lauri 2013. Lättemäe allikail. *Looming*, 2, 242–257.

Šklovski, Viktor 2014. Kunst kui võte. *Kirjandus kui selline. Valik vene vormikoolkonna tekste.* Toim Märt Väljataga. Tlk Boris Kabur. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Taves, Ann 2020. Mystical and Other Alterations in Sense of Self: An Expanded Framework for Studying Nonordinary Experiences. *Perspectives on Psychological Science*, 15(3), 669-690.

Tsur, R. 2003. *On the Shore of Nothingness: A Study in Cognitive Poetics*. Exeter, Charlottesville: Imprint Academic.

Underhill, Evelyn 2003 [1920]. *The Essentials of Mysticism and other essays.* London & Toronto, J. M. Dent & sons ltd.; New York, E. P. Dutton & co., 74–75.

Undusk, Jaan 1998. *Maagiline müstiline keel*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Uute ja teiste vähemtuntud sõnade sõnastik 1936. Koostanud August Voldemar Kõrv. Toim Johannes Aavik. Tallinn: Ilo.

Vanapa, Andres 1992. Andres Allan. – Andres Allan. *Urjamised.* Tallinn: Kupar. 5–7.

Summary. The mystical poetry of Andres Allan and Eha Lättemäe

Andres Allan and Eha Lättemäe are relatively unknown authors in the Estonian literary canon. Allan died at a very young age and Lättemäe has tended to stay away from the public eye. But their poetry certainly deserves attention.

The aim of this thesis was to identify the particularities of the mystical poetry of Andres Allan and Eha Lättemäe in their poetry books "Urjamised" and "Nõnda ma lähen". The theory chapter offered a framework for understanding mystical language and highlighted important features and characteristics of mystical language. The poetry books were examined separately and then compared.

Mysticism and literariness go hand in hand, mystical language is inevitably literary as it is language-centric. In trying to express the inexpressible, new and fresh means are continually being sought, thus mystical poetry can appear alienating and incomprehensible to the unfamiliar eye. Mystical language often uses paradoxes and symbols. In order to stand out, the mystic is not afraid to use strange and weird ways of expression, to invent language. Mystical language is performative rather than descriptive. Mystical language has its own tradition, rooted in religious texts. In Western culture, the Bible has been a major influence, and, especially since the 20th century, Eastern religions too.

Both poetry books stand out for their alternative form, both are in free verse, which was considered alternative at the time of writing. The form of Lättemäe's book is prose poetry, poems cut into rectangles with straight edges, which is particularly radical for its time. Allan also makes use of staggered lines and redundant spaces, he also does not correct spelling mistakes, and frequently creates new words. Allan's expression is lush, free and raw. Lättemäe is more refined, filtered and deliberate. In both cases, the emphasis on alternativity is important to signal mystical aspirations, to differentiate from more conventional poetic language, and to mark the necessity of a different interpretation.

Important common elements in both books are: closeness to nature, the motifs of melting, dissolving and flowing, which mark a mystical worldview, and also the frequent use of paradoxes and symbols. In both books, one finds references to both the Bible and Eastern religions, but the search for transcendence is personal, general, and not linked to a particular religion.

The poetry book "Urjamised" is characterised by a plunge into the subconscious, a rapid shifting of its images, and an oscillation between the two realms. The poetic self has a fluid and changing identity, characterised by a fusion with nature and an obsession with death and sacrifice, linked on the one hand to the idea of the cycle of nature and a lusting for death, and on the other to fear, constraint and madness.

The poetic self of the poetry book "Nõnda ma lähen" is a silent observer, who ponders and questions, wanders in nature and watches the seasons pass, and oscillates between certainty and uncertainty. The use of geometric motifs is peculiar here, the mystical experience is hoped to be found in forms, and not necessarily by abandoning them. Symbolism is prominent here, with the important symbols being birds, which symbolise the poetic self's aspirations towards a freer state of being, and windows, which represent a threshold to the coveted mystical world. Colour symbolism is also present, with grey featuring extensively, signifying earthly constriction and the limited abilities of the poetic self. The poetic self yearns for supernatural powers, wants to fly like a bird and stay dry standing in the rain. The poetry book also has a narrative, with a grey world in the beginning and a much longed-for mystical experience at the end.

Both poetry books are unique, embodying a mystical worldview rooted in paradoxes, exploring inner journeys that are neither straightforward nor final. Their mystical poetry is timeless, as mystical experience, albeit peripheral, is a universal theme through time and across cultures.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Paul-Hendrik Piho,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose, „Andres Allani ja Eha Lättemäe müstiline luule", mille juhendaja on Mart Velsker, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commonsi litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Paul-Hendrik Piho
27.05.2025